МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

На правах рукопису

ПЕРГА ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 930:321.1+329(477)”1918/1939”

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ХОЛМЩИНИ ТА ПІДЛЯШШЯ 1918-1939 РР.

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
Ковальський Борис Павлович
кандидат історичних наук, професор

Київ - 2016

Зміст

Вступ……....с.4
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження……с.9
1.1 Стан наукової розробки……с.9
1.2 Характеристика джерельної бази……...с.23
1.3 Методологічні засади дослідження……...с.28
Розділ 2. Особливості суспільно-політичного життя українців Холмщини та Підляшшя (1918-1922 рр.)……..с.37
2.1 Українська громада Холмщини та Підляшшя у повоєнний період……..с.37
2.2 Підготовка та участь у парламентських виборах 1922 р…….с.57
Розділ 3. Боротьба українців за свої права на офіційному рівні (1922-1930 рр.)……...с.71
3.1 Діяльність українських парламентарів у Сеймі та активізація партій лівого спрямування……...с.71
3.2 Протистояння українських політичних сил та його наслідки……..с.95
Розділ 4. Посилення тиску польської влади та втрата Холмщиною і Підляшшям політичного лідерства (1930-1939 рр.)……...с.124
4.1 Перехід українців до нових форм спротиву в першій половині 1930-х рр……..с.124
4.2 Втрата регіоном провідної політичної ролі та політика «нормалізації»...с.134
4.3 «Релігійно-ревіндикаційна» акція на Холмщині та Підляшші 1937-1938 рр……с.148
Висновки……..с.161
Список використаних джерел і літератури……....с.167

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ББСУ – Безпартійний блок співпраці з урядом;

ДАВО – Державний архів Волинської області;

ДАЛО – Державний архів Львівської області;

ВП – Військо Польське;

КОК – Комітет організації кооперативів;

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України;

КПЗУ – Комуністична партія Західної України;

КПП – Комуністична партія Польщі;

КПСГ – Комуністична партія Східної Галичини;

КРПП – Комуністична робітнича партія Польщі;

МВРіОП – Міністерство визнань релігійних і освіти публічної;

МВС – Міністерство внутрішніх справ;

НДП – Національно-демократична партія;

НХП – Незалежна хлопська партія;

ОК – округ корпусу ;

ОУН – Організація українських націоналістів;

ПАПЦ – Польська автокефальна православна церква;

ПВН – Партія волі народу;

ППС – Польська партія соціалістична;

ППС-Л – Польська партія соціалістична-Лівиця;

ПСЛ – Польське стронніцтво людове;

РП – Річ Посполита;

РСУК – Ревізійний союз українських кооперативів;

ТНШ – Товариство народної школи;

УНДО – Українське національно-демократичне об’єднання;

УНР – Українська народна республіка;

УНТП – Українська народно-трудова партія;

УПНР – Українська партія національної роботи;

УСРР – Українська соціалістична радянська республіка;

ХДП – Християнсько-демократична партія;

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади;

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об’єднань;

AAN – Archiwum Akt Nowych (Архів нових актів);

APL – Archiwum Państwowe w Lubline (Воєводський архів у Любліні);

CAW – Cenralne Archiwum Wojskowe (Центральний військових архів);

DOK-II – dowództwo Okręngu Korpusu-II (Штаб округу 2-го корпусу);

K. – Kart (Лист) (;)

MSW – Ministerstwo spraw wewnętrznych (Міністерство внутрішніх справ);

MWRiOP – Ministerstwo wyznań religijnych i oświaty publicznej (Міністерство релігійних визнань іпублічної освіти);

UWL – Urząd wojewódzki Lubelski (Люблінське воєводське управління);

WSP – Wydział Społeczno-Polityczny (Суспільно політичний відділ);

Zesp. – Zespół (Архівний фонд)(.)

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі становлення державності України особливої актуальності набуває вивчення історії тих українських етнічних земель, населення котрих опинялося в центрі боротьби за свої національні права. До таких територій доцільно насамперед віднести Холмщину та Підляшшя, що входять до складу сучасної Польщі, де значну частину населення тривалий час становили українці. В 1918-1939 рр. вони мали статус національної меншини та прагнули зберегти свою культуру, мову, самобутність, отримати політичні права, гарантовані їм низкою міжнародних угод та законів Другої Речі Посполитої.

Глибинний аналіз суспільно-політичного становища українців Холмщини та Підляшшя, форм самоорганізації, розвитку політичних орієнтирів та відносин з польською владою дозволяє зрозуміти не лише особливості їхнього проживання на території Польської держави, а й причини поступової радикалізації частини населення, що вилилось у трагічні події, які відбулись під час Другої світової війни.

Об’єктивне вивчення життя українців на теренах Другої Речі Посполитої, зокрема неоднозначних, суперечливих і складних сторінок у стосунках з поляками вимагає також формування конструктивного двостороннього діалогу та переведення дискусії в наукову площину. Актуалізує тему дисертаційного дослідження і недостатня розробка у вітчизняній історіографії та дещо однобічне її висвітлення – в закордонній.

У більш широкому історичному контексті дана тема є важливою з огляду на велику увагу, що приділяється в сучасному світі співіснуванню національних меншин в мультиетнічних країнах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Історико-культурна спадщина України: джерела, методологія, дослідження» (державний реєстраційний номер 0115U006563), яка включена до тематичного плану кафедри історії Факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Метою наукового пошуку є комплексний аналіз суспільно-політичного життя українців Холмщини та Підляшшя в 1918-1939 рр.

Відповідно до поставленої мети визначено такі наукові **завдання:**

– з’ясувати стан наукової розробки теми та охарактеризувати джерельну базу дослідження;

– розкрити особливості суспільно-політичного життя української громади між Першою та Другою світовими війнами;

– виявити шляхи самоорганізації та боротьби українців за свої права у відновленій Польській державі в 1918-1922 рр.;

– прослідкувати еволюцію політичних настроїв і вподобань українців Холмщини та Підляшшя в 1922-1930 рр.;

– проаналізувати зміни, що сталися в суспільному та політичному житті українців Холмщини та Підляшшя та в політиці Другої Речі Посполитої стосовно національних меншин у 1930-1939 рр.;

– розкрити передумови та перебіг «релігійно-ревінидикаційної» акції на території Холмщини та Підляшшя в 1937-1938 рр.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя українців, які проживали на території Холмщини та Підляшшя в період між Першою та Другою світовими війнами.

Предметом дослідження є діяльність лідерів українців регіону, суспільних і культурно-освітніх організацій, політичних партій, що мали вплив на українське населення Холмщини та Підляшшя в міжвоєнні роки.

Хронологічні межі дисертації визначені її тематичною спрямованістю та завданнями й охоплюють період з 1918 по 1939 рр. Верхня межа пов'язана з відновленням Польської держави 11 листопада 1918 р.; нижня межа обумовлена початком Другої світової війни та припиненням існування Другої Речі Посполитої у вересні 1939 р.

Географічні рамки охоплюють Холмщину та Підляшшя, як історико-етнографічний регіон, до складу якого входили Холмський, Грубешівський, Томашівський, Білгорайський, Замойський, Красноставський, Влодавський повіти, розташовані в південно-східній частині Люблінського воєводства Другої Речі Посполитої, на лівобережжі Західного Бугу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у комплексному дослідженні соціального та політичного становища українців Холмщини та Підляшшя в 1918-1939 рр.

Вперше:

– розкрито роль неполітичних суспільних, економічних і культурно-освітніх товариств українців в житті регіону та в організації боротьби за національні права;

– встановлено етапи зміни політичних настроїв українського населення Холмщини та Підляшшя в Другій Речі Посполитій;

– у систематизованому вигляді, на основі широкої джерельної бази, з'ясовано роль польської влади та представників різних українських політичних партій у поступовій радикалізації населення;

– введено в науковий обіг низку матеріалів польських архівів.

Набули подальшого розвитку:

– знайшли підтвердження сформульовані в наукових працях висновки щодо особливостей соціально-економічного та релігійного становища українського населення в Другій Речі Посполитій;

– положення щодо провідної ролі лідерів українців регіону у відстоюванні інтересів всього українства Другої Речі Посполитої перед офіційною владою;

– дослідження підготовки та проведення на території Холмщини та Підляшші «релігійно-ревіндикаційної» акції 1937-1938 рр.

Практичне значення отриманих результатів роботи зумовлене тим, що вони можуть бути використані для подальшого вивчення проблематики формування та реалізації державної національної політики в країнах з численною етнічною меншістю. Матеріали дисертаційного дослідження можуть використовуватись при підготовці курсів лекцій, присвячених як історії України в цілому, так й історії українських етнічних земель зокрема.

Апробацію результатів дисертації здійснено шляхом оприлюднення її основних положень і висновків на міжнародних і всеукраїнських конференціях: XVI студентська науково-практична конференція «Україна: історія, культура, пам'ять» (НТУУ «КПІ», Київ, 2013 р.); Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання» (історичні науки) (ХНУ імені В.Н. Каразіна, Харків, 2013 р.); Міжнародна наукова конференція «Перша світова війна: історичні

долі держав і народів» (Київ, ДУ «Інститут Всесвітньої історії НАН України», Київ, 2014 р.); Міжнародна наукова конференція «Стратегії партнерства і співробітництва у контексті актуальних проблем всесвітньої історії та міжнародних відносин» (ДУ «Інститут Всесвітньої історії НАН України», Київ, 2014 р.); «The Fourth International Conference on History and Political Sciences» (Відень, 2014 р.); XIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна - 2015: Історія» (КНУ імені Т. Шевченка, Київ, 2015 р.); VIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету» (КНУ імені Т. Шевченка, Київ, 2015 р.); Пам'ятна Академія «Від депортації до депортації» (Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського, Київ, 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну» (НТУУ «КПІ», Київ, 2015 р.); VI міжнародна науково-практична конференція «Історична соціологія цивілізацій: модерн поміж демократією та нерівністю» (НТУУ «КПІ», Київ, 2016 р.).

Публікації. Основний зміст дисертаційного дослідження викладено в 13 публікаціях. З них 6 опубліковано у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, 1 - у закордонному виданні.

Структура дисертації обумовлена метою і завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (249 найменувань на 24 с.). Загальний обсяг дисертації складає **166** сторінок. Повний обсяг роботи –**190** с.

РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

1.1 Стан наукової розробки

Історія українсько-польських відносини між двома світовими війнами XX ст. насичена складними та неоднозначною подіями. Даний період характеризується певним протистоянням між двома народами та спробами розв'язати його різними шляхами, через що накопичилась велика кількість взаємних образ і звинувачень. Саме тому період Другої Речі Посполитої в історичній науці досить активно вивчається з різних сторін та є предметом багатьох наукових дискусій.

Проте, не дивлячись на велику кількість досліджень, існують і певні прогалини; низка проблем залишається недостатньо висвітленою у вітчизняній та закордонній історичній науці. Серед них – становище українського населення, яке компактно проживало на території Холмщини та Підляшшя – східних повітів Люблінського воєводства. Означений регіон не був ареною активного протистояння між поляками та українцями, тому науковці дещо побіжно звертать увагу на цей напрямок досліджень, надаючи перевагу вивченню процесів, що відбувалися на території Галичини та Волині.

Аналіз свідчить, що наукові напрацювання з окресленої теми доцільно розділити на 2 групи: вітчизняну та зарубіжну історіографію.

Згідно хронологічного принципу ми розділяємо українську історіграфію на 3 періоди: українські автори, які до 1939 р. мешкали

на території Польщі (1918-1939 рр.); радянський період (1945-1991 р.); сучасна українська історіографія (починаючи з 1991 р.).

Зазначимо, що різні аспекти боротьби українського населення за свою ідентичність у складі Другої Речі Посполитої висвітлені в наукових працях широкої низки вітчизняних фахівців, однак вони зосередили свої наукові пошуки передусім на діяльності українців Східної Галичини та Волині. Суспільно-політичному життю українців, що проживали на території Холмщини та Підляшшя майже не приділено уваги.

Значний науковий інтерес становлять роботи вітчизняних авторів-учасників досліджуваних подій В. Мудрого [220, 221, 222], Д. Великановича [191], І. Герасимовича [196], які були опубліковані у 1920-1930-х рр. Вони закликали українське населення боротися за збереження власної мови та культури, наголошували необхідності навчати дітей рідною мовою. Однак, маємо констатувати певну суб'єктивність точки зору зазначених авторів, що впливає на неупередженість викладення матеріалу. Ці роботи дають унікальну можливість дослідити погляди української громади періоду Другої Речі Посполитої та порівняти її з матеріалами офіційної польської влади.

Варто окремо відзначити працю активного учасника досліджуваних подій Є. Пастернака «Нарис історії Холмщини і Підлящщя: новіші часи» [224], яка була опублікована в еміграції в Канаді та кілька разів перевидана. У ній автор описує всі події, очевидцем яких став. Насамперед, він змальовує політичну боротьбу представників української меншини в складі польського Сейму, суспільне та культурно-освітнє життя бідних верств населення та спроби польської влади реконвертувати українців до католицизму.

Ця робота, яку певним чином можна віднести і до мемуарів, дає змогу розглянути проблему з точки зору не тільки сучасника, а й активного суб'єкта тогочасних подій. Проте, погляд автора на проблему є дещо однобоким і не висвітлює весь спектр взаємодії українців та польської влади.

В історіографії радянського періоду простежується значна заполітизованість даної теми і виключно негативне ставлення не тільки до «польського буржуазного уряду» та його політики щодо національних меншин, але й до «ворожих елементів» з числа української інтелігенції.

Одним із перших вагомих досліджень історії Західної України стало 5-томне видання «З історії західних земель» [203], три перших томи якого побачили світ у 1957 р., а два наступних – у 1960 р. У четвертому томі вказаної роботи побіжно висвітлено деякі проблеми Холмщини, як окремого регіону західноукраїнських земель.

Також у цій історіографічній групі помітно виділяється праця Ю. Сливки «Сторінки історії КПЗУ» [234], де автор акцентує увагу на провідній ролі КПЗУ в суспільно-політичному житті Західної України, підкреслює її значення в боротьбі проти утвердження польської державності в регіоні та простежує її співпрацю з іншими політичними силами.

Крім того, заслуговує на увагу науковий доробок історика О. Карпенка «Селянські повстання в Польщі в 1932 – 1933 рр.» [207], який зосередив увагу на висвітленні спротиву українського селянства діям польської влади.

І. Васюта у роботах «Селянський рух на Західній Україні в 1919 – 1939 рр.» [190] та «Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні (1921–1939)» [187],

показує динаміку популярності комуністичної ідеології серед селян-українців регіону та її вплив на зростання селянського руху. Розвиток вищезгаданої тематики знайшов відображення в роботах автора і за часів незалежної України. У цьому контексті доречно вказати на праці «Політична історія Західної України (1918–1939 рр.)» [189] та «Національно-визвольний рух на Західній Україні (1918–1939 рр.)» [188]. У них висвітлюється політична історія Західної України в умовах змін внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації, розкриваються особливості розвитку українського суспільно-політичного руху.

Проте зазначимо, що радянські дослідники сфокусували увагу передусім на таких регіонах, як Східна Галичина та Волинь, оминаючи своєю увагою, або торкаючись проблем українського населення Холмщини та Підляшшя лише епізодично.

Проголошення незалежності України призвело до зростання інтересу вчених різними аспектами життя українців на території інших держав у різні історичні періоди. Зокрема, активізувались дослідження періоду Другої Речі Посполитої та такого українського історико-етнографічного регіону, як Холмщина та Підляшшя. Вільний доступ до раніше закритих архівних матеріалів, можливість користуватись сучасними засобами зв’язку, спілкуватися з закордонними фахівцями та інші фактори позитивно вплинули на активізацію цих досліджень.

Деякі відомості з історії регіону та становища українського населення Холмщини та Підляшшя можна знайти в роботі П. Костика «Трагічна доля Холмщини і Підляшшя» [209]. Вагомий внесок у вивчення теми польсько-українських міжетнічних відносин у РП зробила Л. Чекаленко [239], яка в низці своїх статей висвітила

проблеми населення західноукраїнських земель та його адаптації до життя в Польській державі.

Проблема прометеїзму досить широко розкрита в наукових працях вітчизняних вчених. Найбільш ґрунтовно напрямок польської національної політики «державної асиміляції», що отримав назву «концепція польського прометеїзму», відображено в роботі В. Комара «Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921 – 1939 рр.)» [208].

Найбільший внесок у вивчення суспільно-політичного розвитку українського населення Холмщини та Підляшшя належить професору Чернівецького університету Ю. Макару. Його активна зацікавленість темою постає передусім через той факт, що він холмщанин, родина якого була депортована у післявоєнні роки. Ця ситуація, безумовно, впливає на точку зору фахівця, яка простежується в багатьох його працях. На нашу думку, можна говорити про певну заангажованість автора в дослідженні становища українців у Другій Речі Посполитій [215], демографічних змінах на території Холмщини та Підляшшя [216], релігійно-ревіндикаційної акції 1938 р. на території Холмщини [214] тощо.

Найбільш важливою та грунтовною, на наш погляд, є його тритомна монографія «Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи», написана у співавторстві з В. Макаром, а також М. Горним та А. Салюком [217]. У ній автори аналізують два етапи депортації українського населення з території Холмщини та Підляшшя – після Першої світової війни та Другої світової війни відповідно. Описуючи події, які мали місце на цих землях у міжвоєнний період, вони подають факти передусім як передумови до депортації, дещо відриваючи їх від

загальнопольського та загальносвітового історичного контексту. Зазначимо, що автори досить детально висвітлили життя місцевих українців, їх боротьбу за свої культурно-освітні, регігійні та мовні права, а також розкрили суть їхньої життєвої трагедії, пов'язаної з депортаціями.

У другому [218] та третьому[219] томах подається інформація про життя переселенців та їхніх нащадків на території України. Крім того, вони містять значну кількість спогадів переселенців з Холмщини під час операції «Вісла», деякі архівні матеріали та матеріали періодичних видань того часу. З огляду на цей факт, вищезгадані роботи частково можна віднести і до групи опублікованих джерел. Однак маємо констатувати, що існуючий матеріал підібрано для додаткового підтвердження точки зору автора; він висвітлює лише одну зі сторін конфлікту.

Водночас, не дивлячись на певну заангажованість та суб'єктивність, науковий доробок Ю. Макара має критично важливу цінність для розробки теми через значний обсяг фактажу та докладне висвітлення поглядів українців, що проживали на території Холмщини та Підляшшя періоду Другої Речі Посполитої.

М. Горний досліджує передусім діяльність видатних особистостей Холмщини та Підляшшя, що знайшло своє відображення в його працях «Українці Холмщини і Підляшшя: видатніші особи XX століття» [200], «Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у XX ст.: монографія» [199] та «Вплив соціально-економічних факторів на формування інтелігенції Холмщини і Підляшшя» [198]. Важливість цих студій обумовлюється насамперед тим, що вони дають змогу ознайомитись з діяльністю лідерів українців Холмщини та Підляшшя та їхніми політичними

поглядами, що впливали на розвиток більшої частини населення, яке проживало в цьому регіоні.

Т. Шевчук у своїх статтях також розглянула окремі аспекти діяльності політичної еліти та інтелігенції Холмщини та Підляшшя міжвоєнного періоду [241-245]. Крім того, вона досить детально розкрила соціально-економічний розвиток регіону, зміни в його етнічному складі, проблеми встановлення польської влади та ставлення польських політичних сил до українського питання на вищезгаданих територіях.

Зазначеної проблеми торкався у своїх дослідженнях і Ю. Крамар. Аналізуючи перебіг виборчої кампанії до польського Сейму в 1922 р., він розглянув суспільно-політичний розвиток українських територій, що входили до складу Другої Речі Посполитої, та ставлення українців, які на них проживали, до виборів і участі в них. У його статті «Участь українських політичних сил Волині, Холмщини та Підляшшя у парламентських виборах 1922 р.» [210] чітко простежується схвалення рішення представників Холмщини та Підляшшя взяти участь у виборах 1922 р. та ідеї виводу боротьби за права українців на державний рівень.

Історичні дослідження В. Сергійчука «Етнічні межі і державний кордон України» [232] розкривають дискусійні аспекти зазначеної проблеми. Вони дають змогу прослідкувати історичну приналежність території Холмщини та Підляшшя до того чи іншого державного утворення та долю українського населення цих земель впродовж століть. Інше дослідження автора «Трагедія українців Польщі» показує важке становище українського населення у міжвоєнній Польській державі [233]. Через значну кількість опублікованих

архівних матеріалів зі згаданих проблем дані роботи також можемо частково класифікувати, як опубліковані джерела.

Дещо окремо від вищезгаданих праць стоїть історико-етнографічне дослідження «Холмщина та Підляшшя» за редакцією В. Борисенко [238]. Хоча воно присвячене матеріальній та духовній стороні життя українців цього регіону, певні аспекти розкривають проблеми українців у складі Польської держави та релігійне протистояння з католицькою церквою і польською владою у міжвоєнні роки.

Ще одне етнографічне дослідження «Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті : історія, культура, спомини» за редакцією Г. Вишневської дає нам змогу проаналізувати проблеми українців Холмщини та Підляшшя з точки зору корінного місцевого населення [237].

Останнім, найбільш вагомим, дослідженням у групі вітчизняної історіографії є дисертація О. Степанчук «Становище українського населення Холмщини а контексті польської національної політики 20-30-х років XX ст.», у якій автор досить ґрунтовно розкрила етносоціальну державну політику Другої Речі Посполитої та її вплив на українське населення Холмщини [247, 250]. Проте у даній роботі приділено недостатньо уваги суспільно-політичному життю української меншини та не розглянуто питання її проживання в Підляшші, яке територіально тісно пов'язано з Холмщиною.

Основну увагу дослідниця приділила політиці польської влади щодо етнічних меншин, у тому числі, й українців Холмщини. Вона зосередилась передусім на висвітленні культурно-освітньої та соціально-економічної політики Польської держави. Досить докладно була проілюстрована роль Війська Польського в цій політиці. Крім

того, О. Степанчук широко розкрила значення «українського питання» в програмних засадах польських політичних сил та його еволюцію впродовж міжвоєнних років.

Узагальнюючи аналіз вітчизняної історіографії, слід зазначити, що тема суспільно-політичного розвитку українського населення Холмщини та Підляшшя в ній недостатньо досліджена ї. Автори лише частково висвітлили її у працях з історії польсько-українських чи польсько-радянських стосунків. Це відноситься не лише до досліджень, що були розглянуті вище, а й до напрацювань М. Гетьманчук [197], Л. Алексієвець [184, 185], Л. Зашкільняка [206], Я. Грицака [201], С. Кульчицького [211], В. Литвина і В. Смолія [213], О. Реєнта [229], О. Рубльова [230, 231] та ін. Інші ж наукові доробки, як, наприклад, Ю. Макара, написані дещо упереджено, що надає їм рис певної суб'єктивності.

На відміну від своїх українських колег, польські дослідники періоду Другої Речі Посполитої приділяють проблемам Холмщини та Підляшшя незрівнянно більше уваги. Передусім цією тематикою займаються дослідники, що проживають на цих територіях.

Аналіз наукових праць зарубіжних авторів дає нам змогу розділити їх роботи за хронологічним принципом на 2 групи. До першої групи відносимо дослідження періоду Другої Речі Посполитої (1918-1939 рр.). До другої – наукові доробки, написані після Другої світової війни - період Польської народної республіки та Республіки Польща – (1944-2016 рр.).

Історіографія першого періоду характеризується переважно крайньо шовіністичними настроями, нетерпимістю і ворожістю до національних меншин, у першу чергу, української та білоруської. Історіографія більш пізнього часу і особливо сучасна є більш

поміркованою у своїх поглядах та критично налаштованою, зокрема у питаннях стосовно державної політики Другої Речі Посполитої у вищезгаданому питанні.

До першої групи варто віднести роботи лідерів та ідеологів національної демократії Р. Дмовського [147], С. Грабського [152], Є. Гертиха [151] та ін. Вони доводять необхідність національної асиміляції меншин, як передумови до побудови сильної Польської держави. Ці ідеї знайшли своє відображення у політиці «національної асиміяції», що проводилась в Другій Речі Посполитій.

Натомість ідеологи польських соціалістів Т. Голувко [154] та К. Сроковський [171] відстоювали ідеї «державної асиміляції» та бачили майбутню державу у вигляді федерації народів. На певному етапі ці ідеї були покладені воснову державної політики режиму «санації» стосовно національних меншин.

Дослідження періоду Польської народної республіки характеризуються появою перших праць польських науковців, які з критичної точки зору висвітлили проблему національної політики довоєнного польського уряду. Поляк за походженням С. Хорак, який мешкав у США, одним з перших здійснив аналіз проблем різних національних меншин, що мешкали на території Польщі в 1919 – 1939 рр. у своїй монографії «Poland and her national minorities (1919 – 1939)» [155].

Особливо варто виділити напрацювання М. Папєжинську-Турек, загальновизнаного дослідника даної тематики. Серед її багаточисельних наукових робіт відзначимо окреме дослідження українського питання в Другій Речі Посполитій – «Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej, 1922-1926» [165]. У ньому показано всю складність проблеми та хибність політики польського уряду, яка

призвела до подальшої ескалації міжетнічного конфлікту. Також дослідниця вивчала й одну, за її висловом, з «найганебніших сторінок польської історії», а саме боротьбу проти православ'я та ревіндикаційну акцію 1937-1938 рр., що знайшло відображення в монографії «Między tradycią a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939» [164].

Зазначимо, що поданий автором матеріал докладно ілюструє становище польсько-українських стосунків на початку 1920-х рр., «українське питання» в діяльності влади та польських політичних сил, дії українського політикуму, представленого на цьому етапі переважно вихідцями з Холмщини та Підляшшя, у справі боротьби за етнічні права української меншини на офіційному рівні.

Ці ж аспекти вивчав і М. Сивицький у роботі «Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich» [64]. Він не лише продемонстрував усю складність та неоднозначність відносин між польською владою та українцями, а й підкріпив свою аналітику передруком архівних матеріалів Війська польського. Через значний обсяг опублікованих архівних матеріалів дану роботу можемо класифікувати і як опубліковані джерела.

Досить об'єктивно до розробки проблеми взаємодії влади і національних меншин підійшов А. Хойновський. У своїй моногрфії «Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939» він розкрив не лише потреби держави, а і вимоги самих національних меншин у Другій Речі Посполитій [146]. Зазначимо, що автору вдалося повною мірою продемонструвати неупередженість та об'єктивно розкрити вказану проблему.

Ще одним науковцем, який займався вищезгаданою проблемою, є Р. Тожецький, який у працях «Kwestia ukraińska w Polsce w latach

1923-1929» [178] та «Z badań nad polityką narodowościową w Polsce międzywojennej» [179] засудив польський уряд за його шовіністичну політику щодо національних меншин.

Серед сучасних дослідників історії життя українського населення Холмщини та Підляшшя міжвоєнного періоду, безумовно, найбільш авторитетним є Г. Купріянович. Цей польський науковець українського походження вивчає широке коло аспектів міжвоєнного життя місцевих українців. Найбільше уваги він приділив релігійним протиріччям польської влади та українського населення та проведенню «релігійно-ревіндикаційної» акції в 1937-1938 рр., що висвітлено в статтях «Memorial w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszyźnie» [159] та «Projekty “rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku» [160]. Також ним широко розкрита освітньо-культурна сторона життя українців у праці «Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918–1926» [161]. Дослідник досить критично відноситься до дій польської влади, що стає зрозумілим в процесі аналізу його праць.

Його колега з Люблінського університету ім. Марії Складовської-Кюрі М. Шуміло у своїх наукових доробках також висвітлює схожі аспекти. Насамперед він досліджує життя лідера українців Холмщини 1920-х – початку 1930-х рр. Антона Васинчука (у монографії «Antoni Wasyńczuk 1885-1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk») [174, 175]. Такий підхід дозволяє поглянути на проблеми українського населення через призму особистості. Крім того, у монографії «Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928-1939)» [173] автор зосереджує увагу і на діяльності

українських послів від Холмщини та Підляшшя в складі Сейму та Сенату Другої Речі Посполитої та їхній боротьбі за права української меншини.

Наукові доробки двох вищезгаданих дослідників мають надзвичайно важливе значення для повноти розкриття всіх аспектів зазначеної дисертантом проблематики, особливо у питаннях суспільного, релігійного та політичного життя українського населення зазначеного регіону.

Таким питанням, як утвердження місцевої польської адміністрації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, реалізації владних повноважень та ставлення до українців присвячена наукова розвідка А. Айненкеля «Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми» [183]. Відомий польський дослідник розкриває окремі аспекти суспільно-правових, політичних, соціально-економічних та культурних відносин поляків та українців на теренах Другої Речі Посполитої.

Розробкою проблеми взаємодії українського населення та Війська польського, які торкалися і проблеми Холмщини та Підляшшя, займалась низка польських фахівців. Серед них доречно виділити Я. Кенсіка [156] і Т. Ковальського [157], які критично та неупереджено розкрили ряд питань, зокрема роль Війська польського у вирішенні національного питання в другій половині 1930-х рр. у Польській державі.

Серед польських науковців, які у своїх дослідженнях розглядали окремі аспекти діяльності політичних партій, проблеми освіти, культури та суспільного життя українців Холмщини та Підляшшя в міжвоєнний період, доцільно вказати на Є. Дорошевського [148], Р. Потоцького [166], М. Сирніка [172], Р. Томчика [177], К. Зеленко

[182]. До цієї групи відноситься і збірна праця працівників Музею історії польського народного руху [149].

Окреме місце у цій групі історіографій посідає робота відомого американського історика Т. Снайдера «Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine» [169]. У ній автор докладно досліджує життєвий шлях та діяльність Г. Юзевського на посаді Волинського воєводи. Крім аналізу «прометеїзму» та «українського питання» в політиці польської влади, він зосереджує свою увагу і на радянсько-польському протистоянні в ідеологічній сфері та боротьбі спецслужб за прихильність українського населення на підвладних територіях.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що українська історіографія різних періодів не приділила достатньої уваги проблемам суспільно-політичного життя українського населення Холмщини та Підляшшя; дослідження цієї теми здійснювалося побічно або в контексті україно- чи радянсько-польських відносин. Єдиним виключенням є науковий доробок Ю. Макара, який написав низку фундаментальних праць із зазначеної теми. Польська історіографія, навпаки, значно ширше розкрила вказану тему, особливо в наукових працях новітнього періоду, автори яких займають досить критичну позицію стосовно внутрішньої політики Другої Речі Посполитої щодо національних меншин.

Враховуючи ці обставини, дисертант доходить висновку про доцільність і можливість розробки обраної проблеми, зокрема, спираючись на існуючі роботи зазначених істориків.

1.2. Характеристика джерельної бази

Відзначимо, що окреслені вище наукові розвідки відіграють важливу роль у дослідженні суспільно-політичного життя українського населення Холмщини та Підляшшя, однак найголовнішим джерелом є польські та українські архівні матеріали, місцева та загальнодержавна документалістика, стенограми засідань Сейму, періодика.

Автором здійснена спроба класифікувати джерела за принципами їх походження та фондоутворення, що дає можливість умовно виокремити три групи: архівні документи, опубліковані джерела (альбоми і каталоги виставок, мемуарні джерела, фотодокументи, приватні колекції, статистичні данні, записи стенограм сейму тощо), періодичні видання.

Архівні матеріали доцільно розділити на українські та польські. Перші представлені фондом №1 (Волинське воєводське управління державної поліції) Державного архіву Волинської області, в якому містяться копії звітів польського уряду про суспільно-політичну ситуацію українського населення на території Холмщини та Підляшшя [1, 2, 3, 4, 5]; фондами Центрального державного архіву вищих органів влади України № 1064 (Рада міністрів Української Держави, м. Київ) [6], документи якого дають нам змогу висвітлити питання про приналежність заданих територій та боротьбу Польщі та УНР за них, та фондом № Ф. 4 (Міністерство закордонних справ УРСР 1920 – 1930-ті роки.) [7], матеріли якого дозволяють прослідкувати реакцію УСРР на стосунки між польською владою і українською меншиною; фондами Державного архіву Львівської області № 121 (Львівська воєводська коменда державної поліції

м.Львова) [13-16] та №1 (Львівське воєводське управління, Суспільно-політичний відділ) [8-12], в яких міститься інформація про співпрацю українських політичних діячів Холмщини та Підляшшя з їхніми галицькими колегами та рапорти польської влади про суспільно-політичне життя українського населення.

Зауважимо, що в українських архівах недостатньо інформації про суспільно-політичне життя українського населення Холмщини та Підляшшя. Однак на базі матеріалів українських архівів можемо скласти думку про відносини місцевої спільноти з галицькими політичними рухами, Радянською Україною тощо.

Водночас матеріали польських архівів значно ширше розкривають суспільно-політичне життя українців міжвоєнного періоду. Критично важливими є документи Воєводського архіву в Любліні (Archiwum Państwowe w Lublinie), адже в роки Другої Речі Посполитої територія Холмщини та Підляшшя належала саме до Люблінського воєводства. Такі фонди, як Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Chełmie [23-30] та Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie «Ridna Chata» w Chełmie [31-40] дають змогу дослідити діяльність офіційних на напівлегальних організацій, що були створені українцями для боротьби за свої політичні та культурно-релігійні права. Фонд Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno-Polityczny [41-63] надзвичайно важливий для розкриття точки зору офіційної польської влади зазначеного періоду. В цьому фонді знаходяться всі накази Люблінського воєводи, меморандуми, звіти таємної поліції та інші матеріали, які дозволяють визначити ставлення польської влади до української меншини в період Другої Речі Посполитої.

Матеріали Архіву нових документів (Archiwum Akt Nowych) дають можливість побачити ситуацію в Другій Речі Посполитій в

цілому та роль Холмщини та Підляшшя в різних загальнодержавних процесах. Ці матеріали містяться у фондах Ukraińska Socjaldemokratyczna Partia (1924) [17], Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy (1919-1938) [18-21], Ukraińskie Chłopsko-Robotnicze Socjalistyczne Zjednoczenie Sel-Rob Jedność (1928) [22].

У процесі аналузу встановлено тенденцію значного зменшення в польських архівах кількості матеріалів стосовно життя українців та їхньої взаємодії з владою в 1930-х рр., особливо після 1935 р. Дисертант пов'язує це зі зміною політики польського уряду стосовно національних меншин у зазначені часові рамки.

Другою групою джерел у розкритті суспільно-політичного життя Холмщини та Підляшшя міжвоєнного періоду є опубліковані джерела. До них ми відносимо, насамперед, матеріали, опубліковані вітчизняними та зарубіжними дослідниками.

Так, надзвичайно важливими матеріалами для розуміння польсько-радянських стосунків у міжвоєнний період та їхнього взаємовпливу, є матеріали з історії дипломатичних відносин Радянського Союзу та Другої Речі Посполитої, зібрані О. Рубльовим та Н. Рубльовою [76].

Для неупередженого розкриття ролі Війська польського у взаємодії польської влади з національними меншинами в другій половині 1930-х рр, дисертант вважає необхідним опрацювання фондів Центрального військогово архіву. Однак наразі фонди не доступні повною мірою через реконструкцію архіву. Заповнити цю прогалину допомагають збірки документів архіву, складені та опубліковані М. Сивицьким у першому томі своєї праці «Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich» [64].

Також до даного типу джерел доцільно віднести вищезгадані праці Ю. Макара [218, 219] та В. Сергійчука [232, 233], в яких міститься значний об'єм опублікованих архівних документів, преси та мемуарів.

Наступним у групі опублікованих джерел, що висвітлює ставлення польської влади до української національної меншини та спроби українських послів Сейму боротися за їхні права, є стенограми засідань всіх каденцій Сейму періоду Другої Речі Посполитої, які доступні в електронному вигляді [65-73].

Останнім у переліку, проте не останнім за важливістю джерелом, є періодичні видання міжвоєнного періоду. Друковані органи центральної влади, такі як «Biuletyn Polsko-Ukraiński» [79, 80], «Sprawy Narodowościowe» [88-95] показують рефлексію польської влади та суспільства щодо питань української національної меншини та надають статистичні дані.

Особливої уваги заслуговує газета «Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych» [85-87], публікації якої розкривають характер суспільно-політичних процесів у Західній Україні, а також містять відомості про кількісний склад політичних осередків та їхній вплив. Окрім того, в них відображено заходи державного примусу місцевої польської влади щодо комуністичних агітаторів.

Також важливим джерелом є офіційне видання Сейму Речі Посполитої «Вісник законів РП» («Dziennik ustaw RP») [81, 82], який регулярно друкувався з 1919 р. У ньому публікувались закони, прийняті Сеймом, Декрети президента РП, Постанови Ради міністрів та інші важливі акти центральних органів державної влади.

На противагу вищезгаданій пресі, українські періодичні видання, такі як газета «Наше Життя», що виходила на території

Холмщини і Підляшшя [105-132], або львівське «Діло» [97-104], відображають ставлення українців до тих чи інших загальнодержавних подій та висвітлюють їхнє суспільно-політичне життя. Саме ці матеріали дають можливіть ознайомитись з позицією та поглядами українського населення. Досліджуючи, аналізуючи та порівнюючи їх із польськими матеріалами, дисертант прагнув досягти об'єктивного бачення ситуації.

Загалом констатуємо, що джерельна база дослідження суспільно-політичного життя українців у Холмщині та Підляшші в міжвоєнний період є досить широкою. Вона представлена як матеріалами українських, так і польських архівів, стенограмами засідань Сейму Другої Речі Посполитої, періодичними виданнями польської центральної влади та місцевою українською пресою.

Підкреслюємо, що документальна база українських архівів недостатня для повного та неупередженого аналізу і дослідження зазначеної проблеми, що обгрунтовує доцільність докладного вивчення дисертантом польських архівних матеріалів.

1.3 Методологічні засади дослідження

Теоретико-методологічною базою дисертаційної роботи є принципи історизму, комплексності, об'єктивності, опори на історичні джерела, які використані з метою всебічного розкриття теми дослідження, виконання поставлених завдань, вивчення предмета та об'єкта, формулювання об'єктивних висновків.

Принцип історизму дозволив розглянути_суспільно-політичне життя українців на території Холмщини та Підляшшя в міжвоєнний період у взаємозв'язку з конкретними історичними умовами, в яких на території Другої Речі Посполитої проживали національні меншини; виявити низку соціально–економічних, політичних, релігійних, культурних та регіональних факторів, які мали значний вплив на їхнє повсякденне життя; висвітлити роль політики Другої Речі Посполитої стосовно національних меншин, зокрема «державної асиміляції» та «національної асиміляції», у взаємодії офіційної польської влади з українським населенням регіону; прослідкувати еволюцію методів боротьби за права українців від створення суспільних та культурно-освітніх організацій в 1920-х рр. до активного страйкового руху в 1930-х рр.; оцінити наслідки роздробленості українських політичних сил регіону в другій половині 1920-х рр.

Принцип комплексності реалізований шляхом використання в дисертаційному дослідженні не лише здобутків вітчизняної та закордонної історіографії, а і широкого кола різних груп українських та польських джерел – архівних матеріалів, опублікованих документів, періодичних видань.

Принцип опори на історичні джерела унаочнений у використанні широкої низки архівних джерел. Особливої

актуальності він набуває у зв'язку з недостатньо об'єктивним розкриттям окремих фактів у польській та українській історіографії, які досить часто характеризуються з протилежних точок зору. До того ж, багато аспектів суспільно-політичного життя українців Холмщини та Підляшшя не знайшли свого відображення у працях вітчизняних фахівців, однією з причин чого ми вважаємо недостатню кількість джерел в українських архівах.

Принцип об'єктивності сприяв виявленню не лише позитивних, а і негативних наслідків боротьби української громади Холмщини та Підляшшя за свої національні та політичні права, як для всієї української національної меншини Другої Речі Посполитої, так і для розвитку Польської держави. Його використання допомогло неупереджено проаналізувати внесок, який зробив лідер української громади А. Васинчук у формування та відстоювання політики співпраці з урядом заради українсько-польського порозуміння та ефективність цієї стратегії з точки зору виконання поставленого завдання. Залучення даного принципу дало можливість виявити причини втрати політичними лідерами українців Холмщини та Підляшшя авторитету, наслідком чого стали результати парламентських виборів 1928 р. та 1930 р.

Системний підхід дозволив дослідити національну політику польського уряду на прикладі відношення до української національної меншини Холмщини та Підляшшя і розглянути її в якості одного з напрямків внутрішньої політики Польської держави у період між Першою та Другою світовими війнами. Крім того, він надав можливість національну політику Другої Речі Посполитої проаналізувати як на рівні ідеологічного та теоретичного

обґрунтування, так і на рівні впровадження в зазначеному вище регіоні.

Дисертантом були використані специфічно-історичні (критичного аналізу джерел, хронологічний, історико–порівняльний (компаративний), просопографічний, статистичний) та загальнонаукові (аналізу і синтезу, аналогії, порівняння, узагальнення, класифікації) методи дослідження.

Загальнонаукові методи дозволили опрацювати історіографію теми та великий масив архівних документів і сформувати єдину логічно побудовану та чітко зрозумілу структуру наукової роботи, систематизувати та згрупувати існуючі напрацювання вчених та джерела, порівняти погляди представників української та зарубіжної історіографії різних періодів, виявити недостатній рівень розкриття зазначеної теми в українській історіографії.

Історико–порівняльний метод забезпечив можливість порівняти становище українців Холмщини та Підляшшя на різних етапах його перебування у складі Другої Речі Посполитої зі становищем інших етнічних меншин держави (євреями, німцями, білорусами), з українським населенням УСРР та з положенням національних меншин, що проживали на території європейських державах. Зокрема це стосується соціальних, економічних культурних та релігійних аспектів життя українців.

Також компаративний метод сприяв проведенню порівняння соціального та економічного становища Польської держави, особливостей її національної політики, з СРСР та іншими країнами.

За допомогою даного методу дисертант співставив вимоги, які висували українці Холмщини та Підляшшя впродовж 1918-1939 рр. та ступінь їх виконання польською владою. Цей аспект дозволив

виявити значну розбіжність у точках зору офіційної польської влади та місцевих українців та їхньої політичної еліти на процес виконання цих вимог.

Просопографічний підхід надав можливість залучити вивчення світоглядних орієнтирів українського населення, що компактно проживало на території Холмщини та Підляшшя, змін у їхніх життєвих пріоритетах, політичних вподобаннях та ставленні до центральної і місцевої влади впродовж 1918-1939 рр. до більш повного розкриття особливостей суспільного та політичного життя в складі Другої Речі Посполитої. Крім того, вищезгаданий підхід сприяв розкриттю моделі поведінки польської влади та її окремих представників стосовно українського питання.

У процесі дослідження перебігу виборів до Сейму та Сенату, в яких українські представники брали участь, при аналізі їх наслідків та ілюстрації діяльності політичних партій і громадських організацій регіону неможливо обійтися без методів статистичної обробки інформації. Вони дали змогу систематизувати дані про чисельність виборців та їхню активність; кількісний склад політичних партій і їхніх представників у центральних органах влади; прослідкувати динаміку етнічних змін регіону, особливо після завершення Першої світової війни; розкрити наслідки релігійно-ревіндикаційної акції на території Холмщини та Підляшшя, що проявлялись у значному зменшенні питомої ваги православних релігійних споруд на кількість віруючого населення.

Хронологічний метод унаочнений у здійсненні аналізу суспільно-політичного життя українців Холмщини та Підляшшя у послідовності історичних подій в часі, що лягло в основу структурування дисертації. Також його використання сприяло

класифікації наукових досліджень польських та українських вчених та виділенню наступних груп української історіографії – роботи українських авторів, які до 1939 р. мешкали на території Польщі; дослідження радянського періоду та періоду незалежності України; та зарубіжної історіографії – дослідження часів Другої Речі Посполитої; наукові роботи, написані після Другої світової війни (Польської народної республіки та Республіки Польща).

Беручи до уваги велику кількість використаних архівних джерел, в процесі дисертаційного дослідження автор використав такі методи історичного джерелознавства: евристичний, археографічний та критичний.

Евристичний метод застосовувався для збору додаткового матеріалу в умовах проблемної ситуації та упорядкування вже існуючих даних у процесі рішення задач, поставлених дисертантом. Були використані методики дроблення інформації (розбивку задачі на підзадачі) та формування стратегії - цілі діяльності.

Археографічний метод сприяв пошуку та виявленню в архівах писемних пам’яток. Також цей метод дозволив уперше залучити в науковий обіг значний масив архівних матеріалів.

При використанні методу критичного аналізу джерел дисертант, на першому етапі ознайомлення з ними, застосовував дві складові критики, запропонованих французькими істориками Ш. Сеньобасом та В. Ланглуа – зовнішню та внутрішню критику джерел. Мета першої складової - попереднє дослідження, яке стосується зовнішності джерела (письмо, мова, форма тощо), мета другої - з'ясування достовірності відомостей шляхом аналогії.

У подальшій роботі з джерелами було залучено комплекс методів загальнонаукового (історичний, логічний тощо),

міждисциплінарного (статистичний), загальноісторичного (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний) спрямування.

Метод актуалізації був використаний для розробки практичних рекомендацій щодо формування та впровадження національної політики для урядів країн, на території яких проживають національні меншини.

Таким чином, методологічна база, на думку автора, дала можливість досягти мети дисертаційного дослідження та поставлених задач.

Висновки до розділу 1

Аналіз висвітлення суспільно-політичного життя українців Холмщини та Підляшшя в 1918-1939 рр. в історичній науці дозволив зробити висновок про недостатнє розкриття цієї теми у вітчизняній історіографії, порівняно з польською.

Доведено, що історіографію теми доцільно поділити за територіальним принципом (вітчизняна та зарубіжна) і хронологічним: українська періоду Другої Речі Посполитої (1918 – 1939 рр.), радянська (1945-1991 рр.), сучасна вітчизняна (починаючи з 1991 р.), польська періоду Другої Речі Посполитої (1918 – 1939 рр.), польська періоду Польської народної республіки та Республіки Польща (1944 - 2016 рр.).

З'ясовано, що у вітчизняній історіографії суспільно-політичне життя українців у Холмщині та Підляшші не стало предметом окремих комплексних наукових досліджень на противагу студіям, присвяченим Волині та Галичині. Загалом вони є фрагментарними та висвітлюють окремі аспекти вказаної теми, до того ж, багато з них мають суб'єктивний характер.

Дослідження, віднесені до першої групи, дають можливість дослідити точку зору української громади, що проживала в Другій Речі Посполитій, однак для об'єктивного висвітлення ситуації, доцільним є порівняння їх з матеріалами офіційної польської влади.

Радянський період вивчення теми характеризувався заполітизованістю та упередженими поглядами і оцінками вчених. На це вказує спектр питань, які розроблялись вченими СРСР: діяльність Комуністичної партії Польщі, Комуністичної партії Західної України, боротьба селянства та пролетаріату з Польською державою, міждержавні відносини УСРР і Другої Речі Посполитої.

Здобуття Україною незалежності активізувало вивчення польсько-українських відносин міжвоєнного періоду. Водночас більшість фахівців зосередили увагу переважнона процесах, що відбувались у Галичині та на Волині чи безпосередньо в Другій Речі Посполитій, що продовжило традицію оминання детального вивчення суспільно-політичного життя українців Холмщини та Підляшшя.

Найбільш вагомий доробок із зазначеної теми зробив Ю. Макар, який проаналізував міграційні процеси українського населення Холмщини під час та після Першої та Другої світових воєн. Однак його наукові розвідки носять дещо однобокий характер через власну заангажованість у проблемі.

Автор дійшов висновку, що значно ширше суспільно-політичне життя українців Холмщини та Підляшшя висвітлено в польській історіографії, зокрема в працях дослідників, що проживають на цій території.

З'ясовано, що польська історіографія з вказаної теми почала розвиватись паралельно з українською. Перші роботи щодо відносин Польської держави та українського населення з'явились ще в міжвоєнний період. Вони прийняли форму історико-політичної дискусії між представниками різних поглядів на побудову багатонаціональної Польської держави. Вже з середини XX ст. з'явились перші критичні праці, в яких автори негативно оцінили асиміляційну політику Польщі та особливо розкритикували релігійно-ревіндикаційну акцію на території Холмщини та Підляшшя, проведену в 1938 р. Однак вони є не чисельними. Сучасна польська історіографія приділяє значно більше уваги висвітленню зазначеної теми. Майже всі дослідники польсько-українських відносин так чи інакше згадують проблему Холмщини та Підляшшя.

Вищезазначені факти актуалізують використання різноманітної джерельної бази для якнайширшого на неупередженого розкриття суспільно-політичного розвитку українського населення Холмщини та Підляшшя міжвоєнного періоду. У цьому контексті важливу роль відіграють матеріали польських архівів, які містять велику кількість оригінальних документів.

Дисертантом обґрунтовано виділення трьох груп джерел: архівних документів, опублікованих джерел (альбоми і каталоги виставок, мемуарні джерела, фотодокументи, приватні колекції, статистичні данні, записи стенограм Сейму тощо), періодичних видань. Низка вищезгаданих джерел вперше введена дисертантом в науковий обіг.

Використання широкого кола існуючих джерельних матеріалів та комплексний і критичний аналіз напрацювань вітчизняних і закордонних фахівців дозволяє вперше в українській історіографії фронтально та неупереджено дослідити проблему суспільно-політичного життя українців Холмщини і Підляшшя міжвоєнного періоду.

Виконанню цього завдання сприяє методологічна база дослідження, яка базується на використанні загальнонаукових (історизму, об’єктивності, системності, логічний, діалектичний), історичних методів (історико–порівняльний (компаративний), просопографічний і статистичний, хронологічний) та методів історичного джерелознавства (евристичний, археографічний, критичний).

РОЗДІЛ 2. Особливості суспільно-політичного життя українців Холмщини та Підляшшя (1918-1922 рр.)

2.1 Українська громада Холмщини та Підляшшя у повоєнний період

Після закінчення Першої світової війни українське населення, що проживало на території Холмщини та Підляшшя, опинилось у складній ситуації. Етнічні зміни, що відбулися під час війни, перетворили українську громаду з домінуючої етнічної групи на меншість, компактно розселену на територіях південно-східних повітів Люблінського воєводства. Згідно до даних П. Косик, влітку 1915 р. з території Холмщини та Підляшшя було виселено більше 300 000 українців, які були розміщені в 37 губерніях Росії, в тому числі в Тобольському, Томському, Забайкальському, Уралльському, Самаркандському та ін. районах [209, с. 25]. Навіть після репатріації, яка тривала до 1921 р., відновити довоєнний рівень українського населення у Холмщині та Підляшші (понад 400 000 чол.) не вдалося [244, с. 179] .

Вважаючи ці території своїми давніми землями та прагнучи якнайшвидше їх інтегрувати до Польської держави, влада одразу почала наступ на українців, унаочненням чого є призначення адміністрації, до складу якої не мали права входити українці, прийняття нових законів та насадження католицизму, що викликало спротив місцевого населення.

Однією з основних причин його невдоволення польською владою став наступ на православну церкву та невідповідне забезпечення їхніх релігійних потреб. Передусім йшлося про

активну агітацію українців до переходу в католицьку віру та насильне охрещення православних церков на католицькі. В 1919 р. на території Холмщини та Підляшшя пройшла акція релігійно-ревіндикаційна, під час якої на користь католицької церкви були забрані релігійні споруди та землі у православних і уніатських парафій. М. Папежинська-Турек дає відомості, що до війни було 400 православних церков, а вже станом на 1922 р. – 154 висвячено на костели, 7 забрано на культурні цілі, 35 було знищено під час війни, 164 зачинено; і лише 34 залишилося діючими [164, s. 313].

Цю державну політику підтримував і Люблінський воєвода, який вважав, що при малій кількості православних парафій і церков «русинське населення» віддалиться від церкви, наслідком чого стане значно сприятливішим до ополячення [175, s. 35].

Польські дослідники припускають, що негативне ставлення влади до православного населення криється в активній співпраці представників церкви з царським урядом та її активній участі в політичних і соціальних репресіях царату на польських землях. Тому за «гріхи та політичні помилки церковників мало відповідати просте православне населення» [175, s. 35].

Згідно до нашого дослідження, до українців польська влада ставилася зверхньо. На це вказує той факт, що для означення назви цієї національної меншини в соцільних чи цивільних справах використовувався термін «русиньське населення»; термін «українське» вживався передусім у випадках, коли мова йшла про політичну діяльність [161, s. 76]. На наш погляд, у багатьох випадках поляки розглядали українців, як населення, якому вони

несуть світло культури та освіти, на що вказує поширення в Другій Речі Посполитій концепції «прометеїзму».

На основі аналізу дисертант дійшов висновку, що польська влада окремо виділяла православне населення Холмщини та Підляшшя, відокремлюючи його від решти українців. У доповідній записці міністру внутрішніх справ зазначено: «З огляду на відмінність звичаїв, понять і т.д., русини Холмщини не становлять цілісності з православною людністю Галичини та Волині. Як наближені до польського типу, вони добре піддаються спольщенню. Всі вони розмовляють польською мовою» [43, k. 10].

Відповідно до даних перепису населення від 30 вересня 1921 р., на території Люблінського воєводства православна людність проживала переважно в Хрубешовському, Влодавському, Томашовському та Холмському повітах; 152 698 осіб сповідували православну віру і лише 61 079 осіб вказало, що вони русинської національності [161, s. 172].

Вищезгадані факти засвідчують, що становище українців на території Холмщини та Підляшшя суттєво відрізнялося від становища українців, що проживали в Галичині або на Волині.

Етнічні зміни початку XX ст., особливе ставлення польської влади, певна відокремленість від політично активної Галичини призвели до утворення на території Холмщини і Підляшшя унікального за своїми особливостями та вкрай важливого для дослідження українського регіону в складі Другої Речі Посполитої.

Для виконання завдань дисертаційного дослідження важливе значення має характеристика проблем, з якими зіткнулось населення Холмщини та Підляшшя після Першої світової війни. Крім

суттєвого зменшення чисельності (на цих територіях залишилося не більше 15 000 українців, а польське населення склало 85% усієї людності краю) [224, с.13], гостро постали соціальні та економічні проблеми.

З 1918 р. почалась реемiграція жителів вказаних територій. Однак їхнє становище було надзвичайно важким: внаслідок довготривалих воєнних дій цей регіон був сильно спустошений, багато будинків було зруйновано або зайнято осадниками, майно реквізовано. Досить часто українці повертались без будь-якого майна, яке втратили у вигнанні. Для українців майже не було роботи, а місцева адміністрація не поспішала допомагати розв'язувати ці проблеми.

Беручи до уваги байдужість польської влади до проблем української меншини, її найбільш свідомі представники почали впроваджувати громадські ініціативи, спрямовані на допомогу населенню, що потрапило в скрутне становище. В цьому контексті, перш за все, потрібно вказати на діяльність А. Васинчука – колишнього представника уряду УНР на території Холмщини, пізніше - міністра з питань репатріації на Рівненщині та Волині.

Разом з німецькими та австро-угорськими представниками адміністрації та Міжнародним Червоним Хрестом він сформував репатріаційну комісію у Ковелі [43, k.5]. Після остаточного переходу Холмщини та Підляшшя під польську юрисдикцію в 1918 р. він відкрив власне бюро торгівлі, яке займалося перепродажем сільськогосподарської продукції.

А.Васинчук докладав значні зусилля для допомогти українцям-репатріантам з широкого кола питань, особливо юридичних, і тих, що

стосувалися співпраці з польською владою. У цей час йому дуже допомогли контакти, встановлені під час адміністративної роботи в попередні роки.

Проте сил однієї людини було недостатньо для розв'язання таких складних питань. А. Васинчук шукав допомоги, в першу чергу, у місцевої православної інтелігенції. Однак більшість її представників була в минулому російськими чиновниками, тому вони займали відверто проросійську позицію і не цікавились проблемами українців. Не дивлячись на це, А. Васинчуку вдалося зорганізувати невелику групу людей (близько 50 осіб). Передусім це були вчителі парафіяльних православних шкіл і так званих шкіл грамоти [181, s.178]. Саме тому найпершим питанням, яким почала займатися ця група, стала діяльність з впровадження українського шкільництва та підтримки православ'я.

Для боротьби за народну культуру, освіту, релігію та загалом для більш широкої допомоги українцям Холмщини та Підляшшя було ініційовано створення двох організацій: Українського товариства Педагогічного та Українського комітету доброчинощі, невдовзі перейменованого на Доброчинне товариство «Рідна Хата».

Український комітет доброчинощі був створений в Холмі на початку 1919 р. як суспільна добровольча організація. До його складу ввійшли: А. Васинчук – голова, А. Корольчук – секретар, Т. Куглавець – скарбник, Я. Равлик та М. Богородський – члени. Тимчасовий секретаріат товариства знаходився вдома у А.Васинчука [30, k.51].

Метою організації була фінансова та матеріальна допомога українському населенню Холмщини та Підляшшя, що передбачала безкоштовне посередництво та сприяння в закупівлі

будівельних матеріалів, сільськогосподарського приладдя та надання юридичних консультацій в організації сільськогосподарських кооперативів.

У лютому 1919 р. у Холмі було створено Українське Педагогічне товариство. До адміністрації товариства тимчасово увійшли: Є. Васинчук (двоюрідний брат А. Васинчука) – голова, Уханський – секретар, Є. Козачук – скарбник [225, с.100]. Головним завданням цього товариства визначалась організація учительського середовища та спроби запровадити українське шкільництво. Крім того, воно допомагало українським вчителям, які знаходились у матеріальній скруті внаслідок того, що польська влада не визнавала їхньої кваліфікації та не надавала ніякої роботи за фахом.

Однак, через невелику кількість членів зазначених організацій і протидію їхній діяльності з боку польської влади, вплив товариств за межами Холму практично не поширювався. З огляду на брак власних коштів, на початку своєї діяльності товариства намагалися дістати гроші на доброчинну допомогу від держави, проте їхні офіційні звернення були проігноровані [41, k.10].

Незважаючи на те, що жодних політичних вимог ці організації не висували, їхня діяльність не отримала підтримки з боку польської адміністрації, тому вони змушені були діяти напівлегально або навіть підпільно [238, с.64]. У червні 1919 р. на підставі розпорядження Холмського старости С. Богушевського були проведені арешти представників української інтелігенції [174, s.175]. Їх ув’язнили на 2 місяці, а потім залишили під поліцейським наглядом.

Дисертант вважає, що подібна реакція польської влади на активізацію українського суспільного життя свідчить передусім про дієвість вищезгаданих організацій у справі об'єднання місцевої української громади для боротьби за свої права. Такі дії держави у намаганні сполонізувати Холмщину та Підляшшя та нехтування вимогами українців у релігійній, культурній чи освітній сфері призвели до того, що місцева українська еліта розпочала спроби політичного пошуку вирішення нагальних проблем. Лідери суспільно-політичного життя українців Холма прийшли до думки щодо необхідності подання своїх вимог до уряду, що стало першим кроком на цьому шляху.

Вже 30 вересня 1919 р. А. Васинчуком, П. Грицаєм і Х. Кульгавцем був проголошений «Меморіал у справі української людності на Холмщині» (далі - Меморіал), який був надісланий уряду. Наскрізною ідеєю цього звернення є повна лояльність до Польської держави. Автори документу вимагали надати рівноправ'я українцям краю, що передбачало вільне користування рідною мовою, розвиток національної культури, задоволення релігійних потреб та можливість бути «українцями, громадянами вільної Польської республіки».

Далі у цьому документі акцентувалась увага на ставленні уряду до українців тому, що з моменту відродження Польської держави влада «започаткувала на Холмщині виразну антиукраїнську політику» [159, s.336]. Це, на думку авторів звернення, проявлялось в арештах української інтелігенції, в забороні навчати дітей рідною мовою, закритті православних церков і депортації православного духовентства.

Вимоги українців у Меморіалі описані наступним чином: «Для вирішення пекучих проблем української людності просимо про негайне надання нам дозволу на створення Українського комітету з місцем перебування у Холмі, доброчинних українських організацій, відкриття українських народних шкіл там, де є у тому потреба, відкриття українських гімназій, дозволу користуватися українською мовою в установах і судах, забезпечення потрібної кількості православних церков там, де заходить у тому потреба, врахування при здійсненні аграрної реформи права українських селян на землю» [175, s.39].

Констатуємо, що в документі вміщено вимогу до польського уряду забезпечити реалізацію найбільш нагальних потреб українців Холмщини та Підляшшя в суспільно-політичній, економічній, релігійній та культурно-освітній сферах. Його аналіз дозволяє виявити основні вимоги українців, зокрема наступні: відкриття українських народних шкіл, у тому числі приватної української гімназії в Холмі, дозвіл на використання української мови в державних установах і судах, забезпечення потреб православної церкви, проведення земельної реформи з урахуванням інтересів українських селян. З вимог, які мали виразно політичний характер, лідери української громади домагалися створення в Холмі Українського комітету, метою якого мало стати представлення інтересів українського населення Холмщини та Підляшшя у відносинах з польським урядом.

На думку дисертанта, найбільш важливим аспектом цього документу є запевнення польської влади в повній лояльності до неї та вимога до задоволення етнічних потреб українців, як повноцінних та вірних громадян Польської республіки, що визнають її політичну та

адміністративну владу. Тим самим була продемонстрована налаштованість на плідну співпрацю з владою заради мирного співіснування поляків та українців у межах Другої Речі Посполитої. Такий підхід став лейтмотивом подальшої політичної діяльності самого А. Васинчука та українців, які дотримувались поглядів автономізму та фередалізму.

Зазначимо, що основу їх ідеологічної платформи, на відміну від галицьких політичних сил, становила ідея національно-культурної автономії українців у складі Другої Речі Посполитої. На першому етапі діяльності також проголошувалися тези щодо територіальної автономії всіх українських земель. Однак, надалі вирішено було зосередитись передусім на досягненні цілей у культурно-освітній та релігійній сферах, оскільки ці питання були більш нагальними для місцевої української громади.

На початку жовтня українська делегація на чолі з А.Васинчуком відправилась до Варшави, де подала Меморіал до Міністерства внутрішніх справ Польщі. Також були висунуті вимоги про створення при цьому Міністерстві Українського комітету, який би займався справами українського населення. Проте польська влада відмовила у створенні цього органу та загалом неприязно поставилася до української делегації та їхніх вимог [84, s.2].

Також невдалою була і спроба офіційної реєстрації Доброчинного товариства «Рідна Хата». Після розгляду справи Міністерством внутрішніх справ 24 жовтня 1919 р. її було передано до Міністерства Праці та Справ Суспільних, яке остаточно відмовило у реєстрації під приводом невідповідності статуту організації польському праву.

Таким чином, польська влада проігнорувала клопотання українців, вважаючи, на підставі висновків міністерства внутрішніх справ від 2 грудня 1919 р., що серед них відсутні будь-які «свідомі політичні і суспільні прояви», про що мала б свідчити «відсутність політичних, економічних та інших організацій». Єдине, що зауважила польська влада, – це «певні більшовицькі тенденції, в основі яких лежали важкі побутові умови» [162, s.142].

Вважаємо, що в Другій Речі Посполитій на найвищому рівні не існувало зацікавленості у задоволенні потреб українців Холмщини та Підляшшя та наданні їм рівних з поляками національних прав. Польська влада не тільки сама не проявляла ініціативи у розв'язанні даної проблеми, а й всіляко заважала спробам місцевх активістів.

Важливо наголосити, що паралельно з цими діями українською делегацією здійснювалися спроби налагодити контакти з польськими політичними силами. На це вказує зустріч з представниками Польської Партії Соціалістичної (ППС) З. Дрешером і Т. Голувко [175, s.41].

Після зустрічі З. Дрешер писав на шпальтах газети «Роботнік», що під час розмови українці щиро запевнили його у своїй лояльності до Польської держави, що вони вимагали лише прав національної меншини у шкільництві, суді та релігії. Також вони запевняли, що і Денікін і більшовики для них однаково неприйнятні, оскільки Москва традиційно є «централістичною» [83, s.1-2].

Щодо Т. Голувко, то під впливом зустрічі в матеріалі, розміщеному в тій самій газеті, він звертав увагу на дійсно важку ситуацію українців Холмщини та Підляшшя в справі церкви та школи. Він стверджував, що замість того, щоб формувати ворогів у

власній державі, Польща має створити умови для культурного розвитку української меншини [84, s.1].

Спираючись на вказані факти, дисертант вважає, що, не дивлячись на відверте несприйняття владою Другої Речі Посполитої вимог українців і як наслідок - відмову їх задовольнити, серед польської політичної еліти були люди, які їх сприйняли та підтримували. Свою позицію вони аргументували заявами лідерів українців Холмщини та Підляшшя та необхідністю задовольнити їхні культурні вимоги з метою створення лояльного прошарку населення, особливо з середовища цієї досить великої за чисельністю національної меншини.

Не зважаючи на офіційну позицію польської влади, на кінець 1919 р. постала чергова суспільна ініціатива українців, що отримала своє вираження в створенні Українського Комітету в Холмі. Він організував перший з'їзд українського населення Холмщини та Підляшшя, де були обговорені нагальні питання та плани на майбутнє [48, k.33].

Заначимо, що на початку 1920 р. на території Холмщини та Підляшшя активізувався рух місцевих українців, що став відповіддю на ігнорування національних потреб цієї групи населення. Його унаочненням стали все гучніші вимоги щодо необхідності відкриття православних церков, українських шкіл, надання дозволів на створення власних магазинів і сільськогосподарських кооперативів. Такою ситуацією скористались політичні лідери регіону для підняття свого рейтингу серед населення.

26 лютого 1920 р. делегація у складі А. Васинчука, Є. Васинчука, С. Любарського та трьох українських селян з Холмщини вирушила на зустріч з Люблінським воєводою С.

Москалевським. Під час розмови були обговорені питання відкриття українських шкіл, гімназії у Холмі, дозволу на організацію з'їздів православного населення Холмщини та Підляшшя та затвердження статуту товариства доброчинноші «Рідна Хата». Також піднімались питання про організацію курсів польської мови для українських вчителів та друкування розпоряджень місцевої адміністрації як польською, так і українською мовами [175, s.43]. Воєвода погодився розглянути питання шкільництва та вчителів, однак не дав своєї згоди на проведення з'їзду з питань православної церкви та на друк розпоряджень обома мовами.

Після того, як землі Холмщини та Підляшшя де-юре опинилися в складі Польщі, що відбулось в результаті договору С. Петлюри та Ю. Пілсудського, укладеного 21 квітня 1920 р., лідерами суспільно-політичного руху було вирішено налагодити співпрацю з польськими політичними силами з метою репрезентації та захисту прав і вимог українського населення.

Для виконання цього завдання та у зв'язку з підготовкою конституції Польської держави, українське представництво у складі 16 делегатів з Холмщини, Підляшшя, Західного Полісся та Волині на чолі з А. Васинчуком та М. Луцкевичем взяло участь у конференції делегатів від політичних організацій, яка проходила у Варшаві 9-10 червня 1920 р. [61, k.20]. Крім української делегації, в ній взяли участь представники польських Соціалістичної та Народно-робітничої партій, «Пясту», «Визволєня», Лівиці, а також білоруської, єврейської та німецької меншин [106].

Архівні документи дозволяють відтворити низку вимог українців, які, на їхню думку, польська влада мала закріпити у відповідних статтях конституції. Легалізація цих вимог мала

пом’якшити процес адаптації українського населення до нових політичних і адміністративних умов. Вони вимагали:

1. З повітів Західної Волині (в кордонах, уставлених польсько-українсько угодою), Холмщини (Грубешовський, Томашевський, Холмський, Замойський, Білограйський повіти) та Підляшшя (Бяльський, Влодавський, Константиновський повіти), в яких переважало українське населення, створити окрему адміністративну одиницю, де державними мовами повинна була стати польська та українська. Всі адміністративні пости могли обіймати люди будь-якої національності.

2. У місцях компактного проживання українців з 1920/1921 навчального року заснувати українські школи всіх типів – від початкових до гімназій.

3. Забезпечити повну свободу діяльності та самоврядність православної церкви, відгородити її від впливу місцевих польських адміністрацій. Не допустити подальшого перетворення церков на костели. Для відгородження від московського впливу – створити єпископство з кафедрою в Холмі.

4. Надати податкові пільги населенню для сприяння у відбудові господарств у зруйнованих війною селах та не створювати штучних адміністративних перепон суспільній ініціативі людей. Незалежно від національності та віровизнання першочергово забезпечувати землею малоземельне та безземельне селянство.

5. Сприяти поверненню до краю біженців, забезпечити збереження залишеного ними майна під час депортації до Росії у 1915 р. [106].

Узагальнюючи вищевказані вимоги, підкреслимо їх комплексний характер, адже вони охоплювали не лише аспекти

релігії, освіти та культури, а й питання, що стосувалися землі, судочинства та економічного розвитку. Акцент на забезпеченні прав репатріантів вказує, на наш погляд, на існування в країні проблеми з їхнім забезпеченням та підтверджує висновок, що після закінчення Першої світової війни ця проблема досить гостро постала на порядок денний у польському суспільстві.

Всі польські гості конференції запевнили українців у своїй прихильності та підтримці їхніми партіями цих вимог. Тільки посол Дембскі з «Пясту» мав зауваження щодо адміністративного поділу.

Конференція була припинена через політичну кризу, пов'язану зі зміною уряду Л. Скульського. Було прийнято рішення про продовження консультацій та проведення другої конференції найближчим часом. Також була створена спеціальна комісія з розгляду поставлених питань, куди, крім українських представників, увійшли посли Дембскі, Дрешер та Космовська [175, s.47]. Однак через політичну кризу в польській владі внаслідок складної політичної ситуації це питання фактично було забуте.

Аналізуючи хід переговорів з польською стороною, дисертант прийшов до висновку, що позиція представників Холмщини та Підляшшя відрізнялась від позиції представників Галичини та Волині. Вона ґрунтувалась на засадах повної лояльності до Речі Посполитої, як власної держави, і конструктивного діалогу для вирішення освітньо-культурних та релігійних питань, що суттєво відрізнялось від поглядів галичан, які обстоювали ідею опозиції до влади.

У червні 1920 р. А. Васинчуку вдалося домогтися дозволу на видання українського суспільно-політичного видання «Наше життя». Редакцію вирішено було розмістити у нього вдома, а редактором став брат Антона - Павел [105]. Гроші на видання та засоби для

друку надавала Українська Соціально-Демократична партія (УСДП) [61, k.20]. 27 червня 1920 р. накладом 300 примірників вийшов перший номер тижневика [61, k.19]. Всього в 1920 р. вийшло 7 номерів.

Вивчення матеріалів «Нашого життя» свідчить, що в ньому друкувалися коментарі щодо актуальної політичної та економічної ситуації та статті про цілі та методи українського суспільно-політичного руху в Холмщині та Підляшші. Також містилися рубрики місцевих та світових новин [105], що вказує на суспільно-політичний характер видання.

Навіть така обмежена діяльність передових представників української меншини викликала у польського уряду занепокоєння, що можна зрозуміти з характеру заходів влади початку 1920-х рр. Зокрема, через активність та відверту проукраїнську діяльність, А. Васинчука було ув'язнено і він кілька місяців просидів за гратами. Внаслідок втрати лідера та подальшого тиску польської влади активність суспільно-політичного руху Холмщини та Підляшшя почала знижуватись. Невдовзі, в серпні, було ліквідовано газету «Наше Життя» та закрито Українське Педагогічне Товариство і Українську доброчинну організацію «Рідна Хата», яка до початку 1922 р. продовжувала свою діяльність нелегально [50, k.11].

Констатуємо послідовність політики польської влади, яка виражалась у все більшому тиску на українських активістів з Холмщини та Підляшшя, планомірному закритті українських місцевих суспільних організацій та несприйнятті вимог української громади.

Після виходу з тюрми А. Васинчук продовжив боротьбу за здобуття українцями рівних з поляками прав, зокрема це проявилось у

продовженні створення культурних осередків, розвиту шкільництва та сприянні використанню рідної мови. На це вказує його спроба встановити зв'язок і розпочати співпрацю з польськими соціалістами з ППС та зустріч з М. Маліновским, після чого в Сеймі ними навіть було висловлено невдоволення діями польської влади щодо українського населення Холмщини та Підляшшя [175, s. 49].

Водночас у більш широкому контексті ці дії не мали позитивного результату. Хоча у прийнятій 17 березня 1921 р. конституції Польської Республіки говорилося про забезпечення прав національних меншин, проте основні вимоги українців, зазначені ще у Меморіалі 1919 р., ігнорувалися польською владою.

Так, у розділі V Березневої Конституції 1921 р. були визначені мета й завдання діяльності держави стосовно громадян. Зокрема вказувалося, що держава, як політична організація, в першу чергу, створена для охорони інтересів кожної людини. Визначаючи становище особи в суспільстві, законодавці керувалися концепцією ліберальної держави, згідно з якою інтереси кожної конкретної людини були вищими, ніж інтереси держави. Польща як держава, яка стала на демократичний шлях розвитку, конституційно гарантувала забезпечення широких свобод для розвитку економічної, політичної, національної і культурної діяльності громадян [74, s.650].

Наприклад, у статті V розділу Конституції 95 проголошувалося, що Друга Річ Посполита гарантує на своїй території загальну охорону життя, свободи всім громадянам незалежно від походження, народності, мови, раси чи релігії [74, s.650]. Кожному громадянинові гарантувалося право на збереження своєї народності, розвиток мови та культури. Особливий державний закон мав забезпечити національним меншинам Польської держави повний та вільний

розвиток їхніх етнічних потреб за допомогою автономних місцевих зв'язків. Держава отримувала в разі потреби право контролю за їхньою діяльністю (стаття 109). Польським громадянам, які належали до національних, релігійних та мовних меншин, надавалося «рівне з іншими громадянами право акумулювати, наглядати та управляти власними коштами доброчинних, релігійних і соціальних закладів, шкіл та інших закладів виховання, а також вільно використовувати в них свою мову та виконувати приписи своєї релігії» (стаття 110) [74, s.653].

Водночас, хоча ця конституція запровадила парламентстко-демократичний устрій в Другій Речі Посполитій та задекларувала права і свободи незалежно від національної приналежності, було введено унітарний устрій держави, який не передбачав жодної можливості надання автономії землям, на яких проживали національні меншини, що давало полякам, які становили більшість в країні, деякі преференції. Певним чином це створювало грунт для подальшого тиску на представників інших етнічних груп.

Деяким підсиленням положень Конституції мали стати результати Ризького договору. 18 березня 1921 р. між Польщею, з одного боку, та Радянською Росією і Радянською Україною, з іншого, було укладено Ризький договір. Ним визнавалася лінія фактичного розмежування до початку польсько-радянської війни. Польща зберегла за собою деякі українські історичні землі, що входили до складу колишньої Російської імперії – Холмщину, Підляшшя, Посяння, західну Волинь, північно-західні райони Полісся [75].

Головним у контексті теми дисертаційного дослідження є те, що згідно з пунктом 1 статті 7 мирного договору Польща гарантувала

українській, російській та білоруським національностям, що проживали на її території, всі права стосовно вільного розвитку мови, культури та віросповідання. Гарантувалось право, згідно внутрішнього законодавства, на розвиток мови, створення власних шкіл та організацію об'єднань, що мали на меті культивувати ці цінності [75].

Пункт 3 статті 7 зазначав, що церкви та релігійні товариства, до яких належать польські громадяни української, російської та білоруської національностей, мають право, згідно внутрішнього законодавства, на розвиток за самостійне визначення внутрішніх церковних правил та право на купівлю землі для храмів [75].

Констатуємо, що Ризький мирний договір, що можна віднести до правових документів міжнародного характеру, зобов'язував польську владу дотримуватися взятих на себе зобов'язань стосовно української національної меншини та їхніх законних вимог. Але, як і у випадку з Березневою конституцією, ці правові позиції ігнорувались польською владою. Цілком зрозуміло, що така ситуація спонукала українців Холмщини до активізації своє політичної діяльності.

Наступною важливою подією в політичному житті українського населення Холмщини та Підляшшя став з'їзд представників українського населення, який відбувся 4 травня 1921 р. у Холмі. У ньому взяло участь 110 делегатів та гості з'їзду – представники ППС, що знаходились у Холмі. Головою президії та головним доповідачем з'їзду став А. Васинчук [58, k.38]. Основними питаннями, що обгорювалися на цьому зібранні, були реемiграція, шкільництво, церква та діяльність польської адміністрації, спрямована на придушення українського суспільного руху. Також

була обрана делегація з 7 осіб, яка на початку червня виїхала до Варшави з метою зустрічі з урядом та обговорення цих питань [58, k.38].

Міністр справ релігійних та народної освіти Другої Речі Посполитої М. Ратай щиро відповів делегації, що його головне завдання полягає у полонізації цих територій і тому він відхиляє всі претензії та вимоги [47, k.65]. Після цього українські делегати провели довгі переговори з представниками ППС та ПСЛ «Визволеніє», в результаті чого Сеймом була створена комісія, метою діяльності якої стало визначення доцільності вимог українців. На наш погляд, її створення варто оцінювати, як важливе досягнення українських переговірників. Ця комісія прибула до Холму 2 липня 1921 р. та відразу розпочала розслідування, в результаті якого дійшла висновку, що в разі співпраці обох сторін конфлікту можна швидко знайти компроміс та залагодити ситуацію [58, k.45].

З огляду на попередні факти, дисертант вважає, що не дивлячись на прийняття Польською державою правових документів міжнародного та національного характеру - Березневої конституції та Ризького мирного договору, які проголошували та зобов’язували її надати українцям рівних з поляками прав, ці положення відверто ігнорувалися. Тому можна стверджувати, що в другій половині 1921 р. та в перших місяцях 1922 р. український суспільний рух на Холмщині та Підляшші діяв напівлегально. В цей час все керівництво місцевими «українськими справами» зосереджувалось в руках братів Васинчуків [175, s.53].

Вони здійснювали агітацію та впроваджували свої ідеї серед українського сільського населення за допомогою торговельного підприємства А. Васинчука та пов’язаних з ним людей. Відтак

люблінський воєвода визнав усіх українських діячів Холмщини «представниками сепаратистичного українського соціал-демократичного руху в Східній Малопольщі та Волині», незважаючи на те, що А. Васинчук за своїми поглядами був автономістом-федералістом та стояв на засадах співпраці з польською владою та ідеї лояльності до Другої Речі Посполитої [47, k.57, 59].

Дисертант дійшов до висновку, що складність становища українців Холмщини та Підляшшя через економічні та соціальні наслідки Першої світової війни та національна політика Польської держави, спрямована на спольщення представників національних меншин, значною мірою сприяли згуртуванню українського населення та появі політичних лідерів, які більш активно проявили себе у наступні роки.

2.2 Підготовка та участь у парламентських виборах 1922 р.

Після прийняття Березневої конституції були оголошені вибори до Сейму та Сенату, які відбувались вже за новим законодавством. Саме парламентські вибори 1922 р. повинні були стати для українців, що проживали на території відновленої Польщі, «відправною точкою» у боротьбі за свої права. Цьому мало сприяти завершення формування Другої Речі Посполитої, зокрема юридичне оформлення інститутів державної влади.

Факти вказують на недооцінку важливості цих виборів українськими політичними силами Галичини, які відмовилися брати в них участь та закликали населення бойкотувати їх. 27 серпня 1922 р. Міжпартійна рада у Львові затвердила це рішення. Такі ж настрої панували і серед волинських українців.

Протилежну позицію займали українські діячі на теренах Холмщині та Підляшші, які розуміли стратегічну перспективу перемоги у виборах. 18 квітня 1922 р. у Холмі, в залі театру «Полонія», відбувся з'їзд представників українського населення Люблінського воєводства. На ньому були присутні 165 делегатів та 41 гість, більшість з яких представляли волинських українців, яких очолював М.Луцкевич. Також це зібрання відвідав посол ППС М. Маліновський [47, k.8-9]. Найважливішим питанням, яке обговорювалось на з'їзді, стало прийняття рішення стосовно участі українців у майбутніх парламентських виборах.

Доповідь з цього питання виголосив А. Васинчук, який особливо наголосив, що «українці змушені жити в кордонах Речі

Посполитої і в зв'язку з цим виконувати обов'язки перед Польською державою і підлягати польському законодавству». Свою позицію він обґрунтував словами «краще мати в Сеймі не тільки друзів, але і своїх власних представників… аби брались до уваги потреби нашої мови, віри та культури». Такими словами завершив він свій виступ, закликавши й українців Волині взяти участь у виборчій кампанії [175, s.55].

Від імені делегації волинських українців з промовою виступив М. Луцкевич, котрий зауважив, що «українці Волині бойкотують вибори з тієї причини, що не хочуть виявляти свою приналежність до Польщі». Далі, однак, він зазначив, що якщо з'їзд висловиться за участь у виборах, то Волинь з цим погодиться та приєднається до виборчої кампанії [47, k.68-69]. Більшість делегатів з'їзду проголосувала за участь представників Волині, Холмщини та Підляшшя у виборах 1922 р.

Для координації дій на з'їзді був створений Український виборчий комітет Холмщини та Підляшшя, до якого увійшли: А. Васинчук (голова), С. Маківка, П. Васинчук, Я. Войтюк, С. Любарський, Й. Скрипа, Д. Федонюк, Є. Пастернак, П. Шутовський, А. Васильчук, Я. Новосад, Я. Буднік [47, k.68-69].

Такий же комітет незабаром з'явився і в Луцьку. Його завданням була координація діяльності українських політичних сил Волині та Полісся. Невдовзі обидва комітети об'єдналися в єдиний Український центральний виборчий комітет Холмщини, Підляшшя, Волині та Полісся. На його чолі став С. Маківка, заступниками було обрано А. Васинчука та Й. Скрипу. До складу комітету ввійшло 12 представників із Холмщини та Підляшшя і лише 4 – з Волині та Полісся [174, s.171-190].

Одразу після створення комітету та вироблення першого варіанту виборчої стратегії українці Холмщини та Підляшшя мали намір взяти участь у виборах разом з партіями польської лівиці – ППС та ПСЛ «Визволення».

Проте під час перемовин виявилося, що поляки, за висловленням українських політичних діячів, хочуть «на спинах українців в'їхати в Сейм» - вони пропонували місця в загальних списках кандидатів, що були далекими від прохідних, та хотіли провести передусім своїх кандидатів за рахунок голосів українців. Ще одним фактором, який вплинув на рішення українців, стало те, що представники Волині у виборчому комітеті повністю відкидали ідею йти на вибори разом з польськими партіями [47, k.69].

Дисертант вважає, що вищезгадані причини залишали єдину реальну опцію для участі у виборах – об'єднання з іншими етнічними меншинами, які також були невдоволені національною політикою Польської держави.

З метою об'єднання зусиль етнічних меншин у передвиборчій кампанії 25 липня 1922 р. був створений Українсько-білоруський блок, до якого 7 серпня долучилися представники російського населення. На конференції 17 серпня 1922 р., де українців представляли А. Васинчук з Холму та М. Черкавський з Волині [165, s.143], до існуючого блоку приєдналися представники німецької та єврейської спільноти [106]. У результаті було вирішено створити Блок Національних Меншин (БНМ). Головою Блоку став представник єврейської громади І. Грюнбаум.

Ці події не залишилися без уваги представників польської лівиці. Т. Голувко з цього приводу писав: «Чи не абсурд, що українське населення, яке на 90% є сільським, має своїми голосами

провести до Сейму представинків єврейської буржуазії та плутократії?» [175, s.57]. ПСЛ «Визволення» також висловила подив відносно створення цього союзу.

На наш погляд, виборчий блок між лівими партіями Другої Речі Посполитої та українцями не був сформований, в першу чергу, через ідеологічні відмінності потенційних партнерів. Поляки висували на перше місце класовий інтерес, у той час як українці – етнічний. Такі підходи мали недостатньо спільних питань спільного інтересу, через що даний союз ставав неможливим. Крім того, в складі Блоку національних меншин українська сторона була рівноцінним партнером, в той час як польські ліві відводили їх місце «молодшого брата».

Паралельно з підготовкою виборів відбулась ще одна важлива подія у суспільно-політичному житті українців регіону. 12 червня 1922 р. люблінський воєвода С. Москалевський зареєстрував «Русинську доброчинну організацію під назвою «Рідна Хата» в Холмі» [34, k.1-3]. Таким чином, вона змогла вийти з напівлегального становища та офіційно проводити свою діяльність.

Не лише під час виборчого періоду, а і в наступні роки ця організація відігравала провідну роль у суспільно-політичному та культурному житті українського населення Холмщини та Підляшшя. Згідно до статуту, тереном її дії стали Холм та Люблінське воєводство. Головною метою визначалась «матеріальна допомога громадянам Речі Посполитої русинської національності», другорядною – діяльність культурно-просвітницька, яка полягала у створенні читалень, бібліотек, гуртків, проведенні театральних вистав та концертів [34, k.1-3a].

Показовим є той факт, що у своїй організаційній та культурно-просвітницькій роботі товариство користувалося українською мовою, хоча офіційні печатки з назвою товариства були польською та «русинською» мовами [34, k.2].

Члени товариства, згідно до статуту, поділялись на 3 групи: «почесних», «дійсних» і «підтримуючих». Звання «почесного» члена присвоювалось на загальних зборах тим, хто зробив великий грошовий внесок у діяльність товариства або заслужив це своєю відданою діяльністю. «Дійсні» члени організації мали обов'язково платити членські внески в розмірі більш ніж 1200 марок на рік. «Підтримуючі» члени повинні були платити загальний щорічний членський внесок у розмірі не менше, ніж 500 марок. Проте вони не мали права голосу на загальних зборах, не могли обіймати керуючі посади, а мали змогу лише виконувати певні обов'язки (наприклад, доглядати за бідними, працювати в читальні, тощо) [39, k.17].

У серпні 1922 р. почалося створення філій товариства на теренах воєводства. Це відбувалося нелегальним шляхом через те, що в першу редакцію затвердженого владою статуту не потрапили статті, якими товариству дозволялось створення філій, а відповідно – і їхня діяльність. Також у цей час відновився друк тижневика «Наше життя», оновлений перший номер якого вийшов 5 вересня 1922 р. Його редактором був Я. Войтюк [53, k.17-18].

Перші загальні збори товариства «Рідна Хата», на яких головував А. Васинчук, відбулися 1 жовтня 1922 р. Було прийнято рішення про основні кроки організації в найближчий період. Серед них: будівництво власної книгарні в Холмі, подальший розвиток діяльності театральної трупи, організація культурно-освітніх зібрань,

періодичне видання бюлетеню про освітньо-культурний стан українців у регіоні та послання до місцевої православної церкви з проханням про дозвіл на збори членів товариства «Рідна Хата» в церквах [108, с.3].

Варто наголосити, що в цей час на Волині, Холмщині та Підляшші досить активно проходила виборча кампанія. Наказ від 5 серпня 1922 р., який дозволяв передвиборні мітинги та маніфестації без дозволу місцевої адміністрації, відкрив широке поле діяльності для агітації з проукраїнськими гаслами. Цьому сприяло і активне використання тижневика «Наше життя». На його шпальтах постійно були присутні різноманітні оголошення про зібрання та маніфестації, інформація щодо проведення виборів та інструкції для виборців [107]. Окремо друкувалися листівки з передвиборчою агітацією [63, k.61].

За нашими оцінками, передвиборча програма Блоку національних меншин була розрахована на якнайширше коло потенційних виборців. У ній містилися не лише народницькі гасла, а і пункти, що могли зацікавити селян, робітників чи інтелігенцію. Основною ідеєю було досягнення порозуміння не тільки між різними народностями, що проживали на території Польщі, а й між різними соціальними групами [165, s.144].

Безпосередньо українців стосувалися такі заклики: право на створення банків та кооперативів, допомога при відбудові знищених господарств, створення за державний кошт українських шкіл, повернення відібраних православних церков, доступ до урядових і адміністративних посад, право на українську мову в державних і недержавних установах в місцях їхнього компактного

проживання, зменшення податків, свобода слова та зібрань [165, s.144].

Дисертант вважає, що популярність даних гасел серед українського населення додатково підкреслює невиконання центральною та місцевою владою його вимог, які мали гарантуватися новою конституцією Другої Речі Посполитої.

У вересні 1922 р. відбулися повітові зїзди українського населення, на яких було обрано кандидатів до Сейму та Сенату. В чотирьох виборчих округах – №25 (Бяла Подляська, Радзинь Подляський, Константинов, Влодава), № 26 (Люблін, Холм, Любартов), № 27 (Томашов (люблінський), Білограй, Замощч), №28 (Янов (люблінський), Краснийстав, Грубешов) – було висунуто 28 кандидатів на послів. До загальнодержавного списку від українців краю були включені інженер-агроном за фахом А. Васинчук та редактор газети «Наше життя» Я. Войтюк. На сенатські крісла претендувало лише 2 українці [109, с.1-2].

В окрузі № 25 (Більський, Радинський, Константинівський та Володавський повіти) кандидатами були висунуті: С. Маківка – сільський господар з Коденця Володавського повіту, С. Козачук – адвокат з Ворсів Радинського повіту, Ю. Милещук – сільський господар з Коденя Більського повіту, І. Прилепа – сільський господар зі Збережа Володавського повіту, В. Кіт – сільський господар з Вириків Володавського повіту [112].

В окрузі № 26 (Люблинський, Холмський та Любартівський повіти) кандидатами стали: П. Васинчук – журналіст, громадсько-політичний діяч з Холма, В. Косоноцький – журналіст з Городиславич Томашівського повіту, І. Буднюк – сільський господар з Верейців Холмського повіту, Л. Степанюк – сільський господар з Ягідного

Холмського повіту, С. Пелех – сільський господар з Галичан Холмського повіту, Л. Приступа – сільський господар з Косилана Холмського повіту [112].

В окрузі № 27 (Замістський, Білгорайський і Томашівський повіти) кандидатами були висунуті: Й. Скрипа – сільський господар з Селиська Замістського повіту, В. Косоноцький – журналіст з Городиславич Томашівського повіту, Б. Бжусь – сільський господар з Плужів Білгорайського повіту, А. Шавала – сільський господар з Кульна Білгорайського повіту, О. Банада – педагог з Пшемалого Томашівського повіту, П. Шум – урядовець з Тарногорода Білгорайського повіту, П. Шутовський – сільський господар з Потуржина Томашівського повіту, І. Бозко – сільський господар [112].

В окрузі № 28 (Красноставський, Грубешівський та Янівський повіти) кандидатами стали: А. Васинчук – агроном з Холма, С. Любарський – фельдшер із Скригичина Грубешівського повіту, Й. Дуда – педагог з Ярославця Грубешівського повіту, М. Ваврисевич – педагог з Городла Грубешівського повіту, В. Антонюк – сільський господар з Красноставського повіту, К. Дашук – сільський господар з Ярославця Грубешівського повіту [112].

Конкуренцію Блоку національних меншин на території Холмщини та Підляшшя намагалася скласти «Група православних Холмщини», яку висунули місцеві росіяни. Передусім це були колишні царські офіцери, службовці та православні священослужителі. Головною метою їхньою передвиборчої діяльності, яку можна охарактеризувати як тактичний хід, полягала у спробах розбити єдність українців. Одним із методів досягнення цієї

мети стало очернення в листівках та агітаційних матеріалах лідерів українського руху, передусім А. Васинчука [175, s.60].

На загальнодержавному рівні для відтягнення голосів від Блоку національних меншин було створено «Державне об’єднання на Кресах». До ногу увійшли 3 партії (ПСЛ «Пяст», Унія Державно-Народна та Зв'язок Кресовий), а також представники місцевого українського, російського та білоруського населення. На установчому з’їзді, який відбувся 23 вересня в Барановцях, основним завданням цього об’єдання було проголошено досягнення толерантності між усіма народностями, культурами, релігійними віруваннями, що існували в Польській державі. Українські представники Об’єднання організували в його складі групу під назвою «Українська Єдність Народна». На виборах вони висунули кандидатів у 8 округах [165, s.146].

З метою інформування та згуртування виборців навколо українських проблем у більших за розміром селах відбулись зустрічі з населенням кандидатів у депутати та членів Українського виборчого комітету. Зокрема, в Сичині Холмського повіту на вічі, що відбулось 9 жовтня 1922 р., були присутні понад 3000 мешканців волостей Ольхівець і Циців. Його очолили інструктор українського комітету С. Пелех та місцевий активіст Р. Швай. Українці виявили настільки високу згуртованість та національну свідомість, що місцеві поляки з П’ясту та гуртківці з Російського православного об’єднання не наважилися вступити у загальну дискусію [111]. У селах Потік, Біща Білгорайського повіту 15 жовтня також пройшли масові передвиборні віча, в яких взяли участь кандидати в депутати Й. Скрипа та С. Козицький. Присутні висловили одностайну готовність голосувати за український список кандидатів [112].

Безперечно, під час передвиборчої агітації траплялись випадки відвертого протистояння між поляками та українцями, про що свідчать матеріали архівів. Зокрема, у Волі Верещинській та Андрієві Володавського повіту члени (мужі довіри) місцевої волосної ради висловили протест полякам, які в українських селах агітували за своїх кандидатів, включених до списків № 1 та № 8. П'ястівці та народні демократи (ендеки) з Андрієва напали на мужів довіри М. Мартинюка і В. Тимощука та побили їх. Унаслідок інциденту М. Мартинюк з переломом руки опинився в лікарні. Повітова прокуратура порушила карну справу проти нападників Г. Думовського і С. Вакули, але розслідування очікуваних результатів не дало [113].

Підсумки виборів, які відбулися 5 і 12 листопада 1922 р., були успішними для українців Холмщини, Підляшшя та Полісся. Кандидати від українського населення перемогли в усіх округах, де вони балотувалися, а за загальним списком пройшли А. Васинчук та Я. Войтюк. В окрузі № 25 переміг С. Маківка, за якого проголосувало 22 947 виборців. В окрузі № 26 депутатом Сейму став П. Васильчук , який отримав 28738 голосів. В окрузі № 27, де голосуючих нараховувалось 28000, переміг з перевагою в 461 голос Й. Скрипа, а в окрузі № 28 – С. Любарський, на користь якого місцем поступився А. Васинчук, що пройшов за загальним списком. Від поліських округів до Сейму були обрані В. Дмитріюк та С. Хруцький, а сенатором став учитель за фахом І. Пастернак [110, с.1].

На території Волинського, Поліського та східних повітів Люблінського воєводства Блок національних меншин здобув 57,3 % голосів на виборах до Сейму й 61,8 % – до Сенату [204, с.73]. На Волині депутатські мандати до Сейму вибороли 12 українців

[181, s.20]. Натомість жоден польський кандидат не був обраний до парламенту. Всього ж на теренах Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся за списком БНМ 20 українців увійшли до Сейму та шість – до Сенату [174, s.190].

Аналіз наведених вище фактів вказує на активну позицію української меншини Холмщини та Підляшшя стосовно участі в парламентських виборах 1922 р., особливо в порівнянні з галичанами. Це дало можливість українцям провести в Сейм та Сенат власних представників та розпочати боротьбу за українські інтереси на офіційному рівні.

Висновки до розділу 2

Наприкінці Першої світової війни, у 1918 р., постала відновлена Польська держава. Не дивлячись на те, що правовий статус та офіційні кордони держави ще не були сформовані та визнані світовою спільнотою, етнічна українська територія Холмщина та Підляшшя де-факто опинилися під польською владою. Вважаючи цей край давніми польськими землями, влада одразу розпочала тиск на місцеве українське населення, яке опинилось у складній ситуації, що було обумовлено низкою причин.

Перш за все, впродовж 1914-1918 рр. суттєво змінився етнічний склад населення Холмщини та Підляшшя, зокрема помітно зменшилась чисельність українців, кількість яких склала близько 15% людності краю. До початку Другої світової війни відновити довоєнний рівень українського населення не вдалося.

По-друге, внаслідок воєнних дій (двічі лінія фронту проходила цією територією) економіка регіону зазнала значного руйнування, тому з проблемою відбудови домівок та пошуку роботи зіткнулись не лише місцеві жителі, а і репатріанти. Напруження додала і політика осадництва, в результаті чого багато будинків насильно вивезених українців зайняли поляки. Формуванню ворожого ставлення до українців сприяла і Українсько-польська війна 1918-1919 рр. Ще одним фактором, що погіршив становище українців, став релігійний утиск, унаочнений у проведенні в 1919 р. ревіндикаційної акції, під час якої на користь католицької церкви були забрані релігійні споруди та землі у православних і уніатських парафій.

Встановлено, що посилення тиску на українців Холмщини та Підляшшя призвело до активізації суспільної, а в наступні роки – і

політичної діяльності. Ігнорування вимог і потреб української меншини та небажання польської влади надати їй рівні з поляками права, спонукало найбільш свідомих представників української громади розпочали допомагати місцевому населенню. Дисертант відносить такі дії до суспільно-політичних ініціатив «низового» рівня, які реалізувалися представниками населення, а не владними колами.

Найбільш активним представником української громади, що здійснював таку був колишній службовець УНР у справах рееміграції на цих територіях А.Васинчук, який ініціював створення двох організацій: Українського товариства Педагогічного та Українського комітету доброчинощі, невдовзі перейменованого на Доброчинне товариство «Рідна Хата», які стали центром політичного та суспільного життя регіону.

Констатуємо, що польська влада проігнорувала всі етнічні вимоги українців Холмщини та Підляшшя, як і права, що давались їм за Березневою конституцією та Ризьким мирним договором. Така позиція польської влади спонукала до прийняття суспільно-політичним активом рішення взяти участь у виборах до парламенту в 1922 р. На роботу в Сеймі та Сенаті покладались великі сподівання, адже маючі більш широкі повноваження, поставала можливість впливати на польську владу в питаннях виконання вимог українців.

Розуміючи необхідність знайти партнерів і балотуватися в рамках єдиної політичної сили, що підвищувало шанси здобути перемогу, українці спробували встановити відносини з партіями польської лівиці – ППС та ПСЛ «Визволення». Дисертант прийшов до висновку, що створення виборчого блоку між лівими партіями Польщі та українцями не сталося передусім через відмінні пріоритети

потенційних партнерів. Так, польська сторона поставила на перший план класовий інтерес, в той час, як українці – етнічний.

Результати виборів, які відбулися 5 і 12 листопада 1922 р., стали успішними для українців Холмщини, Підляшшя та Полісся. Кандидати від українського населення перемогли у всіх округах, де вони балотувалися, а за загальним списком до Сейму пройшли також А. Васинчук та Я. Войтюк. Такі результати засвідчили високий рівень згуртованості українців та їхньої політичної еліти на Холмщині та Підляшші в цей період. Це стало наслідком активної діяльності місцевих суспільних організацій та розвитку політичного життя регіону впродовж 1918-1922 рр.

Можна з впевненістю стверджувати, що цілі щодо участі у виборах 1922 р. було досягнуто. Проходження українців до Сейму та Сенату сприяло тому, що на певний час лідери суспільно-політичного руху Холмщини та Підляшшя перетворились на єдиних представників українського населення Польщі в органах офіційної влади. Їхнім лідером став А. Васинчук, який, на відміну від галицьких політичних лідерів, був твердим прихильником співпраці з польською владою та пошуку компромісів для взаємовигідного співіснування у складі Другої Речі Посполитої.

РОЗДІЛ 3. Боротьба українців за свої права на офіційному рівні (1922-1930 рр.)

3.1 Діяльність українських парламентарів у Сеймі та активізація партій лівого спрямування

За результатами виборів 1922 р. 20 представників українців увійшли до Сейму і 6 - до Сенату. Як вже зазначалось у попередньому розділі, політичні сили Східної Галичини проігнорували вибори. За підрахунками польських учених, якби цього не сталося, українці могли розраховувати ще приблизно на 30 мандатів у Сеймі, які разом з 20 мандатами від Холмщини, Підляшшя та Волині утворили б парламентський клуб з 50-ти осіб, який міг стати третім за величиною в Сеймі [165, s.151-152]. Це дозволило б більш ефективно представляти вимоги та потреби українського населення Другої Речі Посполитої. Однак у ситуації, що склалася, парламентарі з Холмщини, Підляшшя та Волині мали взяти на себе відповідальність за долю всіх українців на теренах Другої Речі Посполитої.

Розкриваючи діяльність українців у Сеймі, доречно підкреслити, що політичні вимоги та бачення майбутнього українських земель у складі Польської держави в населення Холмщини, Підляшшя, Волині відрізнялись від поглядів галичан та їхньої політичної еліти. Дуже часто діяльність українських представників у Сеймі викликала невдоволення та опір галицьких політичних партій, які налаштовували українське населення проти них. Це породжувало протиріччя серед українців та не дозволяло виступити єдиним фронтом, що знижувало ефективність їхніх дій.

Дисертаном з'ясовано, що з метою об'єднання зусиль та координації дій у Сеймі, депутати від Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся створили власний представницький орган – 22 листопада 1922 р. постала Українська парламентська репрезентація (УПР), яку часто називали Українським клубом. Вона була утворена на базі українського посольського та українського сенаторського клубів. Головою парламентського Клубу одностайно був обраний А. Васинчук, а головою Сентастського Клубу став О. Карпінський.

Згідно до політичної орієнтації членів УПР можна поділити на 3 умовні групи:

1) помірковані соціалісти-федералісти: А. Васинчук, С. Підгорський, В. Дмитрук, Б. Кошубський, О. Карпінський, М. Черкавський, Я. Пастернак;

2) радикальні соціал-демократи та соціалісти-революціоністи: П. Васинчук, Я. Войтюк, Й. Скрипа, Т. Приступа, М. Луцкевич, А. Пашчук, І. Павлюк, С. Маковка;

3) безпартійні: М. Пирогов, С. Любарський, С. Кожицкий, С. Хруцький, В. Комаревич, А. Братунь, Є. Тимощчук, М. Чучмай, Є. Левчановська, Л. Маркович, Д. Герштанський [175, s.62].

За оцінкою дисертанта, у вказаний відрізок часу більшість членів УПР мала соціалістичні погляди. В наступні роки одна частина приєдналась до Українського Народно-Демократичного Об'єднання (УНДО), інша – до Комуністичної Партії Західної України (КПЗУ).

Автор вважає, що саме таке розмаїття політичних поглядів українських парламентарів з самого початку діяльності Клубу закладало ризики їх непорозуміння між собою та потенційні політичні конфлікти.

Аналіз свідчить, що ситуація в Сеймі була не на користь українців. До складу більшості входила низка правих та центристських партій, які негативно ставилися до українського питання. Тому перед українцями постала єдина можливість досягти поставлені завдання - створити союз з лівими партіями, такими як ППС та ПСЛ «Визволеніє». Водночас, ці союзи носили ситуативний характер та підтримувались в основному через особисті контакти між парламентаріями.

Зазначимо, що навіть союзу Блоку національних меншин та лівих партій не вистачало голосів для ухвалення потрібних рішень. Тому для досягнення хоча б якогось мінімального результату українці обрали тактику налагодження особистих контактів з іншими парламентаріями, які часто належали до протилежного ідеологічного табору. Для цього вони брали участь у роботі різнних комітетів і комісій Сейму. Однак рівень політичної підготовки українських депутатів та готовність до «підкилимних парламентських «ігор» був невисоким, тому і цей варіант не завжди спрацьовував.

У процесі дослідження з’ясовано, що українська політична еліта Галичини, проігнорувавши вибори 1922 р., із задоволенням сприйняла відомості про вхід українських представників до Сейму і Сенату. Більше того, вона мала на них певні плани. 18 листопада 1922 р. у Холмі, в домі у А. Васинчука, було прочитано «інструкції» Є. Петрушевича з Відня. У них наголошувалося на необхідності демонстративно скласти депутатські мандати та виступити з протестами проти політики Польської держави у Лізі Націй [43, k.66].

Проте українцями Холмщини та Підляшшя було прийнято рішення відхилити такі пропозиції, обґрунтовуючи відмову такими словами: «Ми прийшли в парламент не для демонстрацій, а для праці

на благо українського народу» [43, k.61-62]. Тому знову був затверджений раніше прийнятий політичний курс на співпрацю з польською владою.

Через суспільно-політичну пресу українські представники наголошували, що вони не мають на меті саботувати роботу парламенту та підривати державний устрій Польської держави, що головним завданням УПР стане питання про нагальне та беззаперечне виконання зобов'язання щодо прав національних меншин, гарантованих Березневою конституцією. У реалізації цієї стратегії вони мали намір координувати свої позиції з Білоруською парламентською репрезентацією; в інших питаннях стосовно розвитку Другої Речі Посполитої передбачалось співпрацювати з польською лівицею, погляди якої підтримувала більшість українських послів Сейму [175, s.64].

Однак політична еліта Галичини не полишила своїх спроб розхитати таку позицію УПР та почала роботу з окремими українськими послами. Через це утворилась внутрішня опозиція холмщанам на чолі з А. Васинчуком, які фактично керували УПР. До неї ввійшли представники груп соціал-демократів та соціалістів-революціоністів на чолі з віце-президентом клубу С. Підгорським [175, s.65].

Дисертант вважає, що вищезгадані дії галицьких українців мали лише деструктивні наслідки. Адже на кінець 1922 р. уже не було жодних реальних шансів створити незалежну українську державу, особливо на теренах Другої Речі Посполитої. Однак, проігнорувавши міжнародну та внутрішньодержавну політичну кон'юнктуру, галичани не змогли це прийняти та продовжили «розхитувати човен».

Це призвело до того, що замість створення єдиного фронту та реальних дій українці залишились роз'єднаними.

У грудні 1922 р. головним питанням у Польській державі були вибори президента. УПР прийняла рішення підтримали кандидата від лівиці – Г. Нарутовича, який обіцяв рівноправ'я та конституційні права та свободи для всіх народів в кордонах Другої Речі Посполитої [51, k.6].

12 грудня 1922 р. у редакції газети «Наше життя» в Холмі А. Васинчук провів зібрання з місцевими діячами українського народного руху та доповів про ситуацію відносно виборів. «Правиця і лівиця б'ються на цих виборах не на життя, а на смерть. Саме тому в цій ситуації ми повинні витягнути з них якнайбільше користі». Він обґрунтував переваги кандидата від лівих та провів за нього відповідну агітацію [87, s.3].

Констатуємо, що вже в цей час на теренах Другої Речі Посполитої все більшої популярності починають набувати ліві ідеї. Це відбувалось передусім з двох причин: активної радянської пропаганди серед широких верств населення та тісних контактів української еліти з лівими польськими партіями.

Однак за кілька днів до виборів нового президента, що мали відбутися 20 грудня, Нараутовича було вбито. Це відбулось 16 грудня. Дані з архівних джерел вказують на підтримку українцями центристського кандидата С. Войцеховського, що можна пояснити прагненням не допустити перемоги кандидата від правих, який ігнорував українське питання [60, k.6].

Перемога на парламентських виборах підвищила інтерес до УПР з боку уряду в екзилі Української Народної Республіки. 2 грудня 1922 р. представник УНР В. Прокопович зустрівся з президією УПР.

Метою цієї зустрічі було ознайомлення з позицією кожної зі сторін. Напрацьовані контакти продовжували існувати й надалі [175, s.62].

У грудні 1922 р. на території Холмщини та Підляшшя українські посли організували 9 посольських секретаріатів, які мали слугувати становленню контактів з виборцями та поширенню впливу передусім на сільське населення. Підкреслимо, що ці інституції цілком виправдовували своє існування, адже були досить ефективним інструменттом поширенняи впливу своїх політичних лідерів. Наприклад, рапорт поліції у справі українських селян з Грубешовського повіту дозволяє визначити рівень їхньої популярності: «Вони (селяни – автор) вважають братів Васинчуків мало не богами, особливо після того, як А. Васинчук домігся відкриття 7 православних церков» [43, k.73,112].

Зазначимо, що українські депутати Сейму та Сенату підтримували тісний зв’язок з населенням і спиралися на його підтримку у своїй політичній діяльності. Протягом першого року існування Парламентської репрезентації українські депутати провели понад 500 масових зустрічей з населенням, у тому числі в Галичині [217, с.245].

Протягом останніх місяців 1922 р. активізувало свою діяльність і товариство «Рідна хата». На теренах Люблінського воєводства було відкрито вже 10 його філій. Проте місцева адміністрація відмовилася їх реєструвати через те, що у раніше прийнятому статуті організації нічого про філії не йшлося [161, s.178]. Керівництвом товариства було вирішено в майбутньому прийняти відповідні зміни. 9 січня 1923 р. відбулось зібрання товариства, на якому виступав А. Васинчук з розповіддю про стан справ. Було обговорено та ухвалено зміну статуту для можливості створення філій

організації; також було вирішено змінити назву з «русинської» на «українську» [114, с3].

Вже 11 березня товариством вперше було відсвятковано Шевченківські дні у Холмі, на які зібралось багато українців [116, с.1]. Люблінський воєвода кілька разів відмовляв у внесенні змін до статуту, які би дозволили створення філій, однак 6 жовтня 1923 р. все таки їх зареєстрував. Це сприяло територіальному розширенню впливу товариство «Рідна хата», а відповідно – і впливу лідерів української громади на пересічне українське населення краю.

У цей час у Польській державі розпочалось формування нового уряду С. Сікорського, який став результатом політичного компромісу польських політичних сил лівиці та центру. 19 січня 1923 р. прем'єр виступив у парламенті з експозе, в якому зупинився на питанні національних меншин, гарантованих Березневою конституцією [65, s.11-12].

Підготовка до виступу з декларацією вимог викликала в УПР 18 та 19 січня 1923 р. бурхливі дискусії. А. Васинчук наполягав на тому, що підтримка уряду в майбутньому надасть набагато більше шансів для виконання українських національних вимог, ніж це було в попередні роки. Вивчення джерел дає змогу зробити висновок, що Васинчук зміг схилити присутніх до підтримки своєї позиції, результатом чого стала готовність українських парламентарів підтримати новий уряд та подальшу співпрацю з ним. Однак, на думку дисертанта, ці дискусії можна вважати початком розколу УПР.

Незабаром у Сеймі від імені всього Українського клубу виступив його віце-президент С. Підгоський. У своїй промові він наголосив на тому, що українці Волині, Холмщини, Підляшшя та

Полісся бажають одного – незалежної української держави. Однак, з огляду на сучасний стан речей, вони готові до співпраці з усіма народами, що населяють Другу Річ Посполиту, та беззаперечно лояльні до держави, але за умови реалізації повною мірою свого права на самовизначення. Водночас доповідач уточнив, що йдеться передусім про створення українського шкільництва, невтручання влади у справи православної церкви, адміністративну реформу на зазначених територіях та реалізацію земельної реформи на користь місцевого населення. В кінці виступу він ще раз запевнив у лояльності до Польської держави та в підтримці уряду [66, s.65].

У процесі дослідження дисертант прийшов до висновку про нерозуміння позиції та стратегії українських парламентарів населенням. Наприклад, усі роз'яснення українських послів виборцям, що підтримка уряду Сікорського здійснюється на благо українського народу, зустрічали невдоволення та закиди, що вони «продали можливий добробут українців» [59, k.28].

А. Васинчук на сторінках «Нашого життя» захищав позицію та діяльність Клубу в Сеймі і пропонував почекати результатів діяльності польського уряду: «Хочу зазначити, що тактика нашого клубу визначалась завжди лише інтересами людей, які послали нас до Сейму, і політичними обставинами…. Уряд Сікорского – це репрезентація польської демократії. Вона не раз запевняла нас, що не є шовіністичною, і всіляко і цілком підтримує прагнення широких мас населення. Ми внесли до Сейму наші потреби щодо релігії, шкільництва, землі та іншого. Ось і побачимо, спочатку ми, посли, а потім і український народ, на скільки можна довіряти польській демократії» [115, с.1].

На думку дисертанта, такий стан речей доречно оцінити, як один з перших проявів невдоволення парламентарями з боку виборців, що, в свою чергу, спричинило до активізації політичних сил противників українців-федералістів – галицької політичної еліти та КПЗУ. Остання в цей час лише почала набирати популярності серед населення та політичної ваги.

23 січня 1923 р. була висунута декларація УПР щодо реалізації права на самовизначення. Виконання цих вимог зі сторони польскої влади стало розмінною монетою на підтримку уряду Сікорського та затвердження нового бюджету, проте ці умови зі сторони поляків так і не були виконані.

На кінець лютого 1923 р. було намічено проведення робочої конференції між УПР та прем'єром Сікорським для виправлення ситуації. Однак ця зустріч не принесла очікуваних результатів, унаслідок чого представники УПР почали зазнавати все сильнішого тиску з боку виборців, яких не задовольняла їхня політика [165, s.173-175].

Така ситуація спричинила наростання невдоволення політикою УПР та її діяльністю в Сеймі вже в самому Клубі. 10 лютого 1923 р. з нього вийшов М. Лучкевич. Пояснюючи свої дії у пресі, він розповів, що не згоден з компромісною тактикою Клубу. Напруженню ситуації сприяло і рішення Ради Послів від 15 березня 1923 р. про правомочність польської влади в Східній Галичині. Тому частина членів Клубу почала вимагати створення «єдиного українського фронту опозиції проти польської держави» [65, k.5].

А. Васинчук виступив категорично проти такого розвитку подій і запропонував свій варіант стратегії клубу, що полягав у наступному:

1) тактика клубу мусить спиратися, передусім на нагальні потреби своїх місцевих виборців;

2) саме від цього має залежати ставлення до проектів уряду;

3) у державних справах необхідно піклуватись про перебудову Польської держави.

Однак його пропозицію було відхилено. Тому після невдалої спроби переконати соратників, 23 березня 1923 р. він склав з себе повноваження президента УПР та покинув її. Новим президентом став С. Підгорський, а його заступниками П. Васинчук та М. Підгорський [117, с.2].

Щодо самого рішення відносно українських політиків Східної Галичини, то П. Васинчук писав у «Нашому житті»: «В той час, коли ми: Холмщина, Підляшшя, Волинь і Полісся дійшли висновку, що можна розраховувати на власні сили, галичани весь час розраховували на Антанту. До останнього моменту були впевнені, що Антанта зробить зі Східної Галичини окрему українську державу… Тепер вони стоять быля розбитого корита» [118, с.1].

Дисертант констатує, що станом на середину весни 1923 р. політика УПР стосовно формування єдиного фронту фактично зазнала краху. Передусім це сталось через низку чинників. По-перше, це – активна політична робота з членами клубу зі сторони галицьких політичних сил. По-друге, це несприятлива політична ситуація в парламенті, яка призводила до неспроможності прийняти необхідні рішення. По-третє, велике значення мала втрата довіри серед українських виборців, що спричинило перехід політиків до використання більш популярних у населення популістських гасел лівого спрямування. Результатом зміни керівництва УПР стала і зміна

його політичного курсу на більш жорсткий, часто опозиційний до уряду.

Під час зустрічі депутата П. Васильчука з українськими мешканцями міста Холм 18 лютого 1923 р. у прийнятій резолюції була сформульована низка вимог до уряду, в тому числі: негайне заснування українських шкіл, у яких працювали б українські вчителі, сприяння у відбудові зруйнованих сіл і господарств, надання податкових пільг населенню, шо втратило майно через війну, проведення розподілу землі виключно серед малоземельного та безземельного корінного населення без різниці віровизнання і національної приналежності, диференціювання податків за майновим станом на користь незаможних селян, перевибори повітових сеймиків, волосних рад та інших органів місцевого самоврядування, забезпечення українцям політичних, національних та релігійних прав і свобод [120].

Учасники зустрічі з депутатом С. Любарським у Стрільцях Грубешівського повіту 6 травня 1923 р. внесли до резолюції за результатами віча наступні вимоги:

1) об’єднати всі українські землі, що опинилися в межах Речі Посполитої, в одну адміністративну одиницю та надати їм самоврядування;

2) на початку 1923/1924 навчального року відкрити українські школи всіх типів на Холмщині, Волині, Підляшші, Поліссі, Галичині;

3) повернути всі колишні православні церкви, в тому числі, Холмський кафедральний собор;

4) провести нові вибори війтів, солтисів, волосних рад і повітових сеймиків;

5) припинити надання розділеної землі переправленому сюди владою польському населенню;

6) надати реальну допомогу у відбудові зруйнованих війною селянських господарств [217, с.246].

28 травня 1923 р. у Холмі відбувся черговий Український народний з'їзд Холмщини та Підляшшя. Його учасники проаналізували політичну ситуацію, визначили найголовніші завдання поточного моменту, розглянули організаційні питання, обговорили становище в освітній, церковно-релігійній та економічній сферах, заслухали звіти депутатів польського парламенту від українського населення краю. На з'їзді була прийнята низка резолюцій.

Одна з резолюцій стверджувала, що єдиним демократичним способом до впорядкування життя українського народу в Польській державі є об'єднання територій Холмщини, Підляшшя, Полісся, Волині та Східної Галичини в єдину адміністративну одиницю з національно-територіальною автономією [48, k.87].

Згідно до іншої резолюції з'їзду був створений Український народний комітет Холмщини та Підляшшя. Він мав стати понадпартійною політичною репрезентацією і керівним органом української спільноти краю. У комітеті були представлені всі повіти, а кількість їхніх представників залежала від чисельності українського населення.

Від Холмського повіту було чотири представники, від Грубешівського, Томашівського, Білгорайського і Володавського повітів – по два, від Замістського і Красноставського – по одному. Членами ради комітету були відповідно обрані Й. Скрипа (голова), Я. Войтюк і О. Рочняк (заступники), І. Новосад та М. Ваврисевич.

Членами комісії з побудови Українського дому в Холмі стали Г. Новосад, А. Васинчук, П. Васиньчук, П. Прокоп'юк, С. Пелех. До складу фінансової комісії увійшли П. Васиньчук, П. Кандиба, С. Козачук, С. Козицький, В. Приступа. До економічної комісії були обрані П. Васиньчук, О. Рочняк, Г. Новосад, А. Васинчук, С. Пелех. Членами комісії в справах шкільництва стали М. Ваврисевич, О. Решота, Л. Степанюк, Й. Скрипа, П. Кандиба [217, с.243].

Основними завданнями Комітету визначались відкриття мережі українських державних і приватних шкіл різного типу та освітніх гуртків, скасування Тимчасових правил управління православною церквою в Польщі, повернення українцям церков, які влада взяла під свій контроль на час відсутності українського населення, скликання Помісного собору православної церкви, передача церковних приміщень ліквідованих владою православних парафій українським доброчинним установам, створення можливостей для українських дітей вивчати релігію українською мовою, будівництво в Холмі Українського народного дому [217, с.244].

Не зважаючи на незадовільні результати діяльності Комітету, саме його створення є, безперечно, надзвичайно важливою подією у суспільно-політичному житті українців. Воно продемонструвало прагнення до об'єднання для вирішення спільних проблем українського населення Холмщини, Підляшшя, Волині, не зважаючи на партійну приналежність та гасла. Однак, політична еліта не відчула це прагнення та звела саму ідею нанівець.

Одним із факторів впливу на діяльність українців Холмщини та Підляшшя є, на думку дисертанта, політика УСРР. У цей час у республіці вирішувалось питання, яку політику проводити відносно українських земель у складі Речі Посполитої. Так, у доповідній

записці О. Шумського, керівника відділу агітації та пропаганди КП(б)У з приводу «Тез нашої політики стосовно окупованих Польщею та Румунією українських областей» від 17 травня 1923 р., у пункті 3 зазначалось: «Перед нами, як УСРР, стоїть складне завдання використання українського національного руху в Галичині, Волині, Холмщині та Підляшші (Польщі), а також у Буковині та північній частині Бессарабії (Румунії) з метою послаблення цих сусідніх держав» [76, с.185]. У пункті 7 вказувалось на необхідність підтримки ідеї об'єднаної української території у складі Польської держави та приєднання українського руху Волині, Холмщини та Підляшшя до більш організованого галицького руху [76, с.185].

Фактично цю політику проводили в життя як комуністичні агенти, що проникали з території УСРР до Холмщини та Підляшшя, так і КПЗУ, не дивлячись на те, що де-юре вона вважалась частиною КПП.

Влітку 1923 р. спостерігається активізація роботи українських послів з виборцями. Так, на віче в Косині Володавського повіту, що вібулось 8 липня, на якому обговорювалися проблеми жіноцтва краю, зібралося близько 2 000 жінок з багатьох сіл Підляшшя [119]. На зустріч з депутатами Я. Войтюком та П. Васинчуком в Угруську Володавського повіту 28 серпня 1923 р. зібралося близько тисячі мешканців цього та навколишніх сіл. Присутні вислухали звіт про роботу українських депутатів парламенту та розкупили всі запропоновані українські газети, чим виявили високу національну свідомість [120].

Така активність населення на з'їздах і віче свідчить про невиконання вимог, що ставили в минулі роки українці Холмщини та Підляшшя та про наростаюче невдоволення як польським урядом, так

і українськими парламентарями. На основі аналізу вказаних фактів дисертант дійшов висновку, що такий стан речей став передумовою до відмови від єдиної політичної платформи та до подальшої радикалізації політичних поглядів населення.

У другій половині 1923 р. економічна ситуація в Другій Речі Посполитій сильно ускладнилася. Це призвело до ще більшої радикалізації суспільства та вилилось у масові робочі страйки та зростання популярності лівих поглядів серед населення та особливо політичних діячів.

Не обійшли стороною це питання і українці Холмщини та Підляшшя. Так, 15 жовтня 1923 р. в Холмі відбулась нарада послів з приводу нагальної політичної ситуації. П. Васинчук, Й. Скрипка та Й. Войтюк заявили, що в разі оголошення в державі загального страйку, українці мають його підтримати. С. Маковка виступав навіть з пропозицією, в якій закликав до збройної боротьби. Проти таких закликів виступили А. Васинчук і С. Любарський, пояснюючи це тим, що наразі виступ лише скомпрометує їх рух та надасть право польській пресі писати про «український сепаратизм та більшовизм». Підсумком дискусії стало рішення нічого не робити, а спостерігати за розвитком подій. За потреби мав скликатися Народний Комітет Холмщини та Підляшшя, який мусив визначати подальші кроки українського населення [44, k.22-23].

17 листопада 1923 р. у Луцьку відбулась зустріч волинських соціалістичних діячів та соціалістів з Холмщини та Підляшшя. На ній була досягнута домовленість про об’єднання та прийняття програмної позиції і підпорядкування Українській соціал-демократичній партії (УСДП) [175, s.83]. Це дало партії можливість значно розширити свій вплив на нових теренах.

Загалом 1923 р. дисертант характеризує, як переломний рік у полівінні поглядів українського населення. Цьому сприяла економічна криза, політика польської влади, спрямована передусім проти українства, ситуація з УПР та поступова радикалізація поглядів частини місцевої політичної еліти, яка мала беззаперечний вплив серед населення. Фактично, єдиною вагомою політичною фігурою, що залишилась на поміркованих позиціях, можна вважати А. Васичука.

Замість розв'язання певних проблем українського населення та зняття наростаючої напруги, польська влада розпочала масові обшуки і арешти активістів українського руху. В ніч на 31 січня 1924 р. поліція провела обшуки і арешти на території всього Томашівського повіту. Тоді ж було заарештовано 20 осіб, серед них: М. Шекулу, О. Пекар, В. Дмитришин, М. Королько, В. Тилик, С. Кузяк, П. Цень, А. Дробинський, Ф. Дробинський, С. Боринчук, П. Шутовський. В той час у Грубешівському повіті було заарештовано 70 осіб, серед них 30 жінок. Обшуки та арешти відбулись і в селах Ярославець Грубешівського повіту та Бонча Красноставського повіту [217, с.247].

Через таку ситуацію А. Васинчук у грудні 1924 р. зробив у Сеймі заяву, в якій нагадав основні вимоги українського населення. В ній наголошувалося: «Хто вірить в Соборну Україну, нема чого нині боятися переводити в життя гасла національно-територіальної автономії. Сім мільйонів територіального народу в межах Польщі мусять мати власний Сейм, власну адміністрацію, власне судочинство, шкільництво, територіальне військо і монету, і таким чином Польська республіка повинна бути перебудована на засадах федерації» [217, с.244].

Подібна популістична заява, особливо з вуст переконаного федераліста, яскраво виражає настрої, що панували серед

українського політикуму Холмщини та Підляшшя. Дисертант вважає, що це спровоковано передусім розчаруванням у політиці польської влади стосовно української меншини та її повне небажання вирішувати її місцеві проблеми.

Навесні активізувалось соціально-економічне та суспільне життя регіону. 13 квітня 1924 р. з ініціативи А. Васинчука постав споживчий кооператив «Добробут». В якості представника цієї організації він на сторінках «Нашого Життя» розповідав про те, як правильно брати позики в Польському Селянському Банку, надаючи конкретні приклади з життя [121, с.2].

11 травня 1924 р. А. Васинчук разом з послом Чумачем організували в Луцьку кооперативний з'їзд Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся. На ньому Васинчук запропонував створити Український народний банк [54, k.41]. Крім того, на з'їзді було ухвалено кілька рішень, що стосувались:

1) створення універсальних селянсько-кредитно-споживчих кооперативів;

2) створення регіональних зв'язків кооперативів та банків;

3) відновлення роботи Економічної Ради Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся у складі 10 осіб, які мали займатися створенням Українського Народного Банку;

4) ведення обов'язкової культурно-освітньої роботи серед членів кооперативів [175, s.91].

У липні 1924 р. у Сеймі відбулись дебати з мовниого питання. Одним із його аспектів була можливість користування українською мовою в суді, адміністрації, школі тощо. Проте під час дискусії було вирішено, що головною мовою спілкування в цих установах має бути державна, однак на певних територіях могла використовуватися мова

національних меншин. Тому основним типом навчальних закладів вирішено було створити двомовні (утраквістичні) школи. Українські представники були обурені цим рішенням, адже на практиці це означало закриття українських шкіл [146, s.38-39].

13 липня 1924 р. А. Васинчук зібрав посольське віче у Володимиру-Волинському. На нього прийшло близько 100 осіб. У своїй промові він ще раз підкреслив недоцільність революції та нагадав, що незалежність України є далекосяжною метою, для досягнення якої спершу потрібно здобути адміністративно-територіальну автономію та заручитися підтримкою польського народу [175, s.93].

Влітку 1924 р. на території Холмщини, Підляшшя та Волині виникла нова політична структура – «Сельсоюз» (повна назва Українське соціалістичне об'єднання «Селянський союз»). Це відбулось одразу після закриття польською поліцією Української соціал-демократичної партії (УСДП), що актуалізувало потребу в новій політичній платформі.

Ініціаторами заснування лівої української селянської партії стали лідери українського супільно-політичного руху Холмщини, Підляшшя та Волині. Посли Сейму А. Братунь, М. Чумай, С. Маківка, А. і П. Васинчуки з Українського клубу наприкінці березня 1924 р. разом із послами Сейму С. Козицьким, С. Назарчуком та В. Дмитріюком ініціювали створення Українського соціалістичного об'єднання «Селянський союз» [153., s.454].

Навесні та влітку 1924 р. у деяких селах і містечках Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся пройшли зібрання селян, на яких були обрані делегати на установчий з'їзд. Він відбувся 17 серпня 1924 р. у Холмі [178, s.68]. Друкованим органом об'єднання став

заснований А. Васинчуком у 1920 р. тижневик «Наше життя», який виходив під патронатом організації «Рідна хата».

З основною доповіддю на з'їзді нової селянської партії виступив П. Васинчук, якого було обрано керівником «Сельсоюзу». Програма об'єднання, затверджена установчим з'їздом, була опублікована в партійній газеті «Наше життя». В ній наголошувалося, що нова партія українських селян прагне до ліквідації визиску на селі, боротиметься за знищення капіталістичного і встановлення соціалістичного ладу, а для досягнення цих цілей застосовуватиме різні форми боротьби залежно від політичної ситуації. На першому плані в програмних тезах стояла також вимога боротьби «за право на самовизначення українського народу» [178, s.44].

Також були сформульовані найбільш нагальні питання для вирішення: право на школу з рідною мовою навчання, проведення аграрної реформи з конфіскацією великих земельних маєтків і розподілу їхніх земель, в першу чергу, серед місцевих українських селян. «Сельсоюз» виступав проти компенсації великим землевласникам за відчужувану в них землю. Стосовно майбутнього уряду, то «Сельсоюз» волів щоб він складався «з селян разом з робітниками» [167, s.117].

Крім того, «Сельсоюз» виступав з низкою соціальних вимог, зокрема це: дотримання 8-годинного робочого дня, державна допомога людям похилого віку і безробітним, охорона праці жінок і неповнолітніх, організація безкоштовної медичної допомоги [235, с.55-67]. Згідно до статуту, кожен член партії зобов'язувався сплачувати внески, в міру можливостей підтримувати партію матеріально і морально, розповсюджувати партійну пресу. Найвищим

органом «Селянського союзу» проголошувався партійний Конгрес, що мав відбуватися щорічно не пізніше 20 травня [235, с.55-67].

Зазначимо, що «Сельсоюз» був створений за активної участі КПЗУ та частково став провідником її ідей. Однак, далеко не всіх українців влаштовував цей стан речей, через що на початку 1924 р. у Сеймі відбувся розкол соціалістичної фракції Українського клубу. Відбувалась і певна ідеологічна боротьба в середині самої організації.

Як свідчить аналіз, це була ліва, здебільшого прокомуністичного напрямку, політична партія українських селян Холмщини, Підляшшя, Волині та українського Полісся. Чільними діячами цієї партії стала група вчителів, що керували відділами «Просвіти», «Рідної Хати», різних українських кооперативів та суспільних організацій.

Завдяки правильній організації агітації та діяльності філій, вже восени 1924 р. найпопулярнішим українським рухом на Холмщині і Підляшші став «Сельсоюз». Через цю партію мала намір реалізовувати свій вплив у регіоні й КПЗУ, що перебувала в Другій Речі Посполитій на нелегальному становищі та була автономною партією у складі КПП.

У жовтні 1925 р. на ІІ з’їзді КПЗУ було прийнято рішення, що для закріплення політичного впливу серед селян-українців Холмщини, Підляшшя та всієї Західної України має бути створена селянська організація, яка би могла охопити весь регіон. Вже в листопаді 1925 р. у Варшаві представники КПЗУ М. Теслюк, та П. Крайківський зустрілися з представниками «Сельсоюзу» С. Маківкою, М. Чучмаєм, С. Козицьким, А. Братунем і П. Васинчуком та запропонували їм об’єднатися з галицькою партією «Народна воля». Перемовини були не з легких. Однією з умов КПЗУ

була вимога до представників «Селянського союзу» розірвати стосунки з Українським клубом у Сеймі, що і було виконано [227, с.42]. Перемовини закінчилися рішенням про об'єднання «Селянського союзу» та «Народної волі».

Наступним кроком представників КПЗУ стало проведення активної дискусії з лідерами «Народної волі». Головною проблемою було існування у складі керівництва галицької організації русофілів. Вони вимагали, щоб після об'єднання в нову політичну платформу були поділені сфери впливу: Східна Галичина мала «відійти» «Народній волі», Холмщина і Волинь – «Селянському союзу». Проте в процесі важких перемовин «воленародівці» погодилися з вимогами комуністів порвати відносини з русофілами та об'єднатися з «Селянським союзом» [227, с.42].

Наприкінці весни 1926 р. відбулася зустріч представників «Волі народу» та «Сельсоюзу», яка не дала очікуваних результатів. Представники галицької партії дорікали партнерам за націоналізм, які, в свою чергу, звинувачували їх у національному нігілізмі. Також представники «Селянського союзу» наполягали на терміні «українська» у назві нової партії [227, с.43].

Після тривалих переговорів 10 жовтня 1926 р. у Львову відбувся об'єднаний з'їзд «Сельсоюзу» та «Народної волі», на якому були присутні 56 та 92 делегати від цих організацій відповідно [227, с.44]. Делегація «Сельсоюзу» складалася 56 чоловік: 6 послів сейму (А. Братунь, П. Васинчук, С. Козицький, С. Маківка, С. Назарчук, М. Чучмай), 4 делегати від трьох галицьких повітів (Бродівського, Березнівського, Станіславського), делегати від 14 повітів Волинського, Поліського та Люблінського воєводств. Склад делегації «Народної волі» становив 92 людини: 76 делегатів зі Східної

Галичини, 7 – з Волині, Холмщини, Полісся, 3 делегати представляли студентську молодь і 6 членів – ЦК Партії «Народна воля» [77, с.169].

Нова партія отримала назву Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання або «Сельроб». Під прикриттям цієї легальної партії КПЗУ продовжила свою активну діяльність на теренах Західної України.

До тимчасового Центрального Комітету партії увійшли М. Чучмай, С. Козицький, С. Маківка від «Сельсоюзу» та К. Вальницький, М. Заяць, К. Плехатий від «Народної волі» [77, с.171].

Однак дисертант зазначає, що ще під час процесу об'єднання та проведення переговорів почався певний розкол в середениі «Сельсоюзу». Так П. Васинчук зі своїми прихильниками відзначались досить поміркованою позицією, у той час як група, очолювана С. Маківкою та М. Чучмаєм, була значно більш радикально налаштована та схильна до впливу комуністів.

Дисертант прийшов до висновку, що створення «Сельсоюзу» та його подальший вступ до «Сельробу» значно посилили прокомуністичний рух та території Холмщини та Підляшшя. Самі ж партії фактично стали провідником політики КПЗУ та відповідно УСРР.

Вплив комуністичних ідей зазнало і товариство «Рідна хата», яке в цей час продовжувало активну діяльність. Термін дії його керівництва, обраного на початку 1922 р., закінчився 17 травня 1925 р. Для вирішення цього питання був організований з'їзд всіх членів товариства, що пройшов у Холмі. На ньому було обрано нове керівництво: сенатор Сейму Я. Пастернак став президентом товариства, Я. Козачук – віце президентом та редактором газети

«Наше Життя», а Є. Маковка (дружина посла сейму С. Маковки) – членом керівництва [226, с.97].

На початку 1925 р. «Рідна Хата» вже налічувала 600 членів у філіях в Південно-східних повітах Люблінського воєводства. Також товариство мало власну бібліотеку, яка нараховувала 850 томів. Капітал товариства складав 2 330 злотих, що збирались на будівництво власного народного будинку [226, с.97].

У 1925 р. в діяльності товариства все більш активно починає проявлятися політична складова, на противагу суспільній та культурно-освітній, що привернуло до нього прискіпливу увагу польської влади. Тому вже 31 травня 1925 р. до його філій було надіслано нагадування, що згідно до статуту товариства, а саме пункту 5 розділу II його членами може бути «необмежена кількість осіб руської національності, громадянства Речі Посполитої що мешкають у м. Холмі та Люблінському воєводстві, крім: малолітніх, солдат і матросів війська польського, вихованців наукових закладів та засуджених». Філіям наполегливо рекомендувалось прискіпливіше слідкувати за своїми членами та ні в якому разі не втручатись у політику під загрозою закриття філії [226, с.98].

2 липня 1925 р. поліція звітувала люблінському воєводі про те, що «Рідна Хата» потрапила під вплив КПЗУ. Під час розслідування виявилось, що цей процес почався з філій Влодавського і Грубешівського повітів, серед членів яких були представники цієї оршанізації. А в Грубешівському повіті філія взагалі була відкрита тільки для того, щоб під прикриттям «Рідної Хати» проводити зібрання КПЗУ. Посилення впливу КПЗУ на філії «Рідної Хати» та діяльність товариства підтверджував слідству і А. Васинчук [226, с.98].

Таким чином, з 1925 р. зріс вплив комуністів на діяльність товариства, через що воно почало втрачати своє народницьке спрямування та перетворюватися на провідника політики КПЗУ.

Підсумовуючи основні тенденції суспільно-політичного життя українського населення Холмщини та Підляшшя в 1922-1926 рр., дисертант констатує появу в українців оптимізму стосовно приходу до парламенту та можливості боротьби за права меншини правовими методами.

Однак з боку польської влади не було отримано жодних позитивних сигналів чи конкретних дій, які б давали підстави для цього. Навпаки, продовжувалась політика недотримання свобод і прав, гарантованих Березневою конституцією та Ризьким мирним договором. Самі ж українці, навіть у союзі з лівими силами, не змогли досягти на законодавчому рівні жодної з поставлених цілей.

Така ситуація та зовнішній вплив, як галицьких політичних сил, так і лівих польських та радянських сил, призвели до полівіння поглядів не лише політичної еліти українців Холмщини та Підляшшя, а і широких верств населення. Переломним роком у цьому процесі доцільно вважати 1923 р.

Дисертант дійшов висновку, що впродовж 1924-1926 рр. значно посилився вплив лівих сил, особливо КПЗУ, яка стала провідником політики радянської України та СРСР. За її безпосередньої участі були сформовані такі політичні партії лівого спрямування, як «Сельсоюз» та «Сельроб», які вже станом на 1926 р. стали домінуючою політичною силою регіону.

3.2 Протистояння українських політичних сил та його наслідки

Після приходу до влади Ю. Пілсудського внаслідок травневого перевороту в 1926 р. метою політики щодо національних меншин стала державна асиміляція, на противагу національній асиміляції ендеків.

У той час, як політика попередників стовоно національних меншин полягала у їх повній мовній, культурній, релігійній асиміляції для остаточного перетворення Польської держави на моноетнічну, політика «санаційного» періоду мала на меті зберегти національним меншинам їх етнічні особливості сформувавши громадянина Другої речі Посполитої на засадах громадянських цінностей.

Суть цієї політики полягала в тому, щоб шляхом певних поступок досягти лояльного ставлення національних меншин, в тому числі й українців, до Польської держави. Найпершими кроками у цьому напрямку мали стати ревізія шкільної реформи 1924 р., створення при міністерстві внутрішніх справ спеціального відділу національностей, прискорення виконання земельної реформи та нові місцеві вибори.

Однак, на думку дисертанта, влада не була налаштована на швидке вирішення згаданих проблем та всіляко намагалась применшити значення питання національних меншин.

Така зміна політики польської влади була сприятливою для українських політиків-федералістів накшталт А. Васинчука, до того ж, вона була спрямована на зменшення впливу лівих та прокомуністичних політичних сил.

Восени 1926 р. у Холмщині та Підляшші активізувалось суспільне та економічне життя. Так, у Холмі з ініціативи А. Васинчука постав «Клуб Міщан-фермерів». 31 жовтня на організаційних зборах безземельних та малоземельних мешканців міста переконували у тому, що вони мають вимагати від влади надання їм землі з призначеного до парцеляції маєтку «Староство».

Шляхом, що мав забезпечити перемогу в цій справі, було визнано об'єднання з поляками в рамках клубу. Президентом став Й. Кравчинський. Однак вже 14 листопада у клубі стався розкол, через що з його складу вийшла половина членів разом з президентом. Тоді на чолі клубу постав А. Васинчук, який і був ініціатором його створення з метою розширення підтримки потенційного електорату напередодні майбутніх виборів [175, s.100].

15 січня 1927 р. у Холмі було засновано громадську організацію «Українське Господарче Об'єднання». Почесним президентом було обрано А. Васинчука, проте реальним керівництвом організації займався С. Пелех, фермер з села Галичани [123, с.6]. Невдовзі вона стала важливим місцевим осередком господарського життя українців. У квітні 1927 р. на базі організації вже існував власний господарський магазин, кравецькі послуги та пункт продажу сільськогосподарських добрив і будівельних матеріалів.

Дисертант вважає, що переворот Ю. Пілсудського спричинив сплеск активності лівих та прокомуністичних сил у регіоні. Передусім це можна пов'язувати з активізацією агентурної роботи СРСР на всій території Західної України. Дану тезу підтверджують вказівки Ф. Дзержинського до заступника голови ОПГПУ Г. Ягоди, де вказувалось на можливу небезпеку нової радянсько-польської війни

та критичну необхідність «віднайти заходи для збільшення симпатій до нас у Західній Білорусі та Західній Україні» [76, с.267].

У подальшому дані дії знайшли відображення у швидкому зростанні популярності ліво-радикальних сил на Холмщині та Підляшші (до початку 30-х рр. XX ст.) та явній перевазі симпатій населення до прокомуністичних і лівих партій на противагу національним.

Частина політиків Української парламентської репрезентації почала орієнтуватися на власні сили та прийняла платформу Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Причини розмежування можна віднайти у поясненні прихильника ідей УНДО, депутату Сейму А. Васильчука, який зазначив: «Після глибоких розважень прийшов я до переконання, що там, де є стільки угрупувань на 11 послів в Українському клубі (націоналісти, фашисти, безпартійні, Селянський союз, автономісти-федералісти), спільна тактика і витримана планова політична лінія є неможлива» [217, с.248].

Інша частина діячів почала орієнтуватися на зовнішню допомогу, насамперед на СРСР, що привело їх до прокомуністичного табору. Під впливом «Сельробу» станом на 1927 р. опинилася Українська парламентська репрезентація, керівний орган товариства доброчинноші «Рідна хата», значна частина сільських культурно-освітніх, суспільних та кооперативних осередків.

16 лютого 1927 р. було прийнято оновлену програму «Сельробу», де вказувалось, що нова політична платформа є «партією українських бідних селян, робітників і трудової інтелігенції і бореться за перемогу соціалістичного ладу» та що українське питання

стоїть на першому плані і партія ставить за мету «втілення цього права в життя українського народу» [193, с.71].

Напередодні установчого з'їзду «Сельробу» в грудні 1926 р. партію покинуло помірковане крило та колишні лідери «Сельсоюзу» П. Васинчук і С. Назарук. Вони відновили партію «Селянський союз» та відкрили власну газету – «Селянський шлях». Однак відновлена партія була значно слабшою за попередника через значну втрату як партійних членів та організаційної структури, так підтримки серед населення.

З метою виправлення ситуації у 1927 р. було змінено керівництво Українського парламентського клубу. Його очолили представники УНДО, які почали проводити більш помірковану політику. У відповідь на це соціалісти-федералісти М. Чучмай, С. Маківка, А. Братунь, С. Козицький та І. Пастернак, які були ідеологічно близькими до комуністів, вийшли з Парламентського клубу, про що 9 вересня 1927 р. зробили відповідну заяву [129].

Політики правоцентристської орієнтації скликали 22 травня 1927 р. народний з'їзд Холмщини. У своєму виступі депутат Сейму А. Васинчук заявив: «Український клуб не вів відповідної політики, не добився практично нічого. Поділився на партії і розпочав сварку. Особливу шкоду принесли посли, що ведуть народ під червоними прапорами. Вони баламутять людей, а потім, як М. Луцкевич, втікають» [127].

Головною метою з'їзду було обрання нового Народного комітету Холмщини, як головної інституції та офіційних представників всіх Українців Холмщини та Підляшшя [89, s.280].

З'їзд відбувся 22 травня в залі кінотеатру «Оаза» в Холмі. На нього прибули посли брати А. та П. Васинчуки, С. Хруцкий,

С. Маковка, сенатор Є. Пастернак та 150 делегатів з Холмського, Влодавського, Грубешівського та Білограйського повітів [49, k.6]. Цікавими вбачаються заходи безпеки, що мали перешкодити проникненню на нього «ненадійних» елементів. Перед входом до зали картки присутнім видавали таким чином, щоб не впустити на з'їзд делегатів, що підозрювались у співпраці з комуністичним рухом. Це дуже роздратувало С. Маковку та його соратників [49, k.6].

Найпершим слово взяв А. Васинчук. Він заявив, що його політика спирається на підтримку Варшави, а не на підтримку Москви, «як у декого з присутніх» та прагне до нормальної співпраці з польським урядом і надалі буде домагатись для українців рівних прав з поляками. Також доповідач розповів про тяжкий стан в економіці, культурі та освіті радянської України, підсумувавши цю тезу висновком, що на її території фактично не українська влада, а радянська [49, k.7]. Далі А.Васинчук розкритикував українських політиків, що «підтримують червоний прапор, а не жовто-блакитний» та закликав до лояльного ставлення до польської влади. Насамкінець він закликав усіх присутніх згуртуватися перед парламентськими виборами, що мали невдовзі розпочатись [49, k.7].

Розбрат, який існував у середовищі українців, можна продемонструвати на прикладі такого факту. У відповіді на заяви А.Васинчука посол С. Хруцький атакував його, виступивши з палкою промовою, в якій акцентував увагу на його «угодницькій» позиції. С. Маковка ж назвав виступаючого самозванцем та шпигуном польської влади. Надалі сварка між Маковкою та Васинчуками розгоралася все яскравіше та дійшла до бійки, проте через явну перевагу сторони Васинчуків швидко завершилась [49, k.10].

Після цього «непорозуміння» приступили до голосування за нових членів Комітету. Переважною кількістю голосів (лише 3 проти) було обрано Український Народний Комітет Холмщини та Підляшшя у такому складі: головуючий – А. Васинчук, І віце-голова – А. Рочняк, ІІ віце-голова – Г. Новосад, секретар – В. Гул, скарбник – С. Пелек, Члени – Б. Бжусь, А. Іванчук, заступники членів – П. Васинчук, М. Ваврисевич, М. Борис [49, k.11].

Після вибору членів Комітету проголосили господарчий реферат. Було розглянуто способи організації споживчих і фермерських кооперативів та закликано громаду до створення таких товариств. Також обговорювались питання українського самоуправління, шкіл і церкви. Наприкінці розгляду А. Васинчук пообіцяв, що прийняті резолюції стосовно болючих питань українців Холмщини та Підляшшя потраплять до рук польської влади та особисто Ю. Пілсудського [49, k.12].

Продемонстровані факти доводять, що у вищезгаданих резолюціях піднімалися не лише політичні, а й самоуправлінські, господарчі, церковні, культурні та освітні питання, що вказує на їхню важливу роль у діяльності суспільно-політичних організацій українців регіону. Основний лейтмотив вищезгаданих обговорень полягав у тому, що «лише об’єднаними силами українці зможуть досягти розвитку культурно-освітнього життя та економічного процвітання». З цією метою здійснювалась агітація за підтримку щойно створеного Комітету в організації участі українців у місцевих виборах [49, k.3].

Задля економічного зростання населення Холмщини та Підляшшя заохочувалося до створення фермерсько-торгівельних, споживчих, кредитних та інших видів кооперативів. Новообраному

Комітету було доручено створення «Українського народного банку у Холмі» [49, k.3-4]. Економічне зростання вбачалося не лише одним із шляхів покращення становища українців, а і зростання авторитету Комітету.

У питаннях церкви та освіти Комітет закликав польський уряд повернути українцям усі православні святині та зменшити податки на церкву. Він отримав доручення домогтись впровадження української мови у школах та розробити план приватного шкільництва. Також з'їзд виступив проти фактичної приватизації газети «Наше життя» послом С. Маковкою та доручив Комітету повернути над нею контроль [49, k.3-4].

На постанови з'їзду від 22 травня та новостворений Комітет дуже гостро відреагував «Сельроб», використавши для цього газету «Наше життя». Братів Васинчуків всіляко обзивали та намагались очорнити, інкримінуючи їм продаж майна українців полякам у 1918 р. у складі репатріаційної комісії в Ковелі та узурпацію українського національного руху в 1919 р. [125, с. 1-2].

Нововідтворений «Сельсоюз», на противагу «Сельробу», займав лояльну позицію відносно Польської держави. Причиною цього передусім можна вважати нову політику польської влади.

На думку дисертанта, вищезгадані події свідчать про більший політичний досвід автономістів-федералістів, на чолі з А. Васинчуком ніж у лідерів прокомуністичних партій. Адже не дивлячись на більшу підтримку у населення та контроль над основними друкованими засобами і суспільними організаціями, «сельробівці» програли очне протистояння, що і стало початком їх занепаду.

Розглядаючи погляди А.Васинчука в середині 1920-х рр., варто наголосити на цілеспрямованому розвитку його автономістичних

ідей. У першу чергу, їх основні положення стосувались відкриття українських шкіл та закритих раніше православних святинь на Холмщині та Підляшші, рівноправ'я українців з поляками у господарчих та самоврядних справах при подальшому проголошенні лояльності до Другої Речі Посполитої [52, k.6].

Для досягнення цих цілей він встановив контакти з «пілсудчиками» та переконував їх підтримати діяльність «Сельсоюзу». Натомість А. Васинчук запропонував допомогу у боротьбі з комунізмом.

На перевагу такого союзу з братами Васинчуками вказує інформаційний рапорт, зроблений Штабом Округу 2-го Корпусу в Любліні: «Робота «Сельсоюзу» заслуговує на особливу увагу, адже при певній підтримці їхньої діяльності можна створити реальну противагу деструктивній діяльності «Сельробу», проблему якого лише політичними діями вирішити не вдасться… Вважаю за потрібне піти на певні поступки «Сельсоюзу», щоб здобути лояльність місцевого населення» [175, s.106].

Влітку 1927 р. Український народний комітет Холмщини та Підляшшя не проводив активної політичної діяльності, зосередившись на активності в господарчій сфері. Як писав Холмський староста, «кооперативи швидко розвиваються, притягуючи до себе русинську людність, також через них проводиться активна агітація за «Сельсоюз» [55, k.128]. У цей же час, в Ярославці та Войславицях були відкриті філії Українського Господарчого Об'єднання, заснованого А. Васинчуком [136, с. 2].

Восени Комітет приступив до реалізації прийнятої раніше програми дій. Вже 21 вересня 1927 р. відбулось загальне засідання Українського народного комітету Холмщини та Підляшшя. Крім

розв'язання господарських завдань, зокрема подальшого розвитку кооперативної справи та закладання Українського народного банку, було вирішено розширити напрямки діяльності: відкрити українські приватні школи та найголовніше – розбудовувати суспільно-політичні організації на теренах всього воєводства. Для цього було прийнято рішення провести низку повітових народних з'їздів, на яких мало постати питання про створення Комітетів обивательських [135, с.2].

Це призвело до негативної реакції «Сельробу» на діяльність братів Васинчуків. Наприклад, на шпальтах «Нашого Життя» А. Васинчук був підданий гострій критиці; його було названо «польсько-українським фашистом» за угодницьку позицію стосовно влади та позитивні відгуки про Ю. Пілсудського [126, с.2].

11 жовтня 1927 р. українська делегація Комітету у складі А. Васинчука, А. Рочняка та В. Гула відвідала Любінського воєводу А. Ремішевського. Були обговорені питання про створення Обивательських Комітетів та узгоджено відкриття церков у Лещанах, Сельці та Савінах [175, s.107].

Та ж сама делегація зустрілась із державним куратором шкіл у Любліні, під час спілкування з яким піднімалось питання організації українського шкільництва на Холмщині та Підляшші. Ще одним офіційним візитом делегації стало відвідання Штабу Округу 2-го Корпусу у справі повернення парафіяльного будинку в Холмі, який був відданий православним і де створили резиденцію єпископа Антоніуша [55, 206].

У процесі дослідження з'ясовано, що діяльність Комітету у фінансово-економічній сфері на першому етапі була досить успішною. 9 жовтня 1927 р. відбулось установче зібрання Українського народного банку в Холмі, на якому було обрано

керівництво та Наглядову раду. Президентом ради став П. Васинчук. Банк був офіційно зареєстрований 27 жовтня. Вже наприкінці жовтня брати Васинчуки провели перемовини з німецькими підприємцями з Лодзю та державними установами щодо субсидій та субвенцій для банку [55, 220].

У наступні роки банк поширив свою діяльність на весь Холмський повіт і навіть на деякі на сусідні території. Завдяки своїм дешевим кредитам він єдиний надавав багатьом місцевим українцям можливість хоч якось розпочати власне господарство. Крім економічної діяльності, банк займався підтримкою українського шкільництва та суспільно-політичного життя, через що його популярність стрімко зростала [148, s.47].

6 листопада 1927 р. відбулись вибори до Міської Ради Холма, в якій взяли участь українці, підтримані А. Васинчуком. Однак, вони набрали лише 270 голосів з 8565 та не отримали жодного мандату [137, с.1].

Для об’єктивного розкриття суспільно-політичного розвитку української меншини у Холмщині та Підляшші в другій половині 1920-х рр. важливо взяти до уваги зростаючу активність прокомуністичних сил, які в цей період зосередиди увагу на приверненні у свої лави політичних лідерів регіону. Так, завдяки їхнім зусиллям окремі депутати Сейму від Холмщини, зокрема Я. Войтюк, стали членами Комуністичної партії Західної України. Холмський окружком цієї організації очолив секретар депутата Я. Войтюка на громадських засадах, коректор газети «Наше життя», О. Ясинський. Структурним підрозділом КПЗУ стала Молодіжна організація допомоги революції (МОДР), Холмський повітовий комітет якої очолювала дружина О. Ясинського Марія [217, с.249].

На наш погляд, без зовнішньої фінансової допомоги вказані організації не могли здійснювати активну політичну діяльність. На це вказує лист радянського дипломата О. Шліхтера до секретаря ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича. У ньому зокрема наголошувалось на тому, що політична робота з українським населенням у Польщі повинна вестись серед політичних угруповань, культурно-освітніх і економічних організацій, зокрема – з «Сельробом», лівим крилом УНДО та соціалістами-радикалами. Було звернено увагу політичного керівництва УСРР на те, що зміцнення та розширення впливу на українське населення можна досягти шляхом фінансування цих політичних організацій та шкіл різного типу. На потреби українського шкільництва, зокрема на 75 початкових, 40 так званих хатніх та декількох середніх шкіл на Холмщині та Підляшші пропонувалось виділити 324 200 крб.

Впродовж вересня – жовтня 1926 р. велась внутрішньопартійна боротьба у «Сельробі» між колишніми «веленародівцями» на чолі з К. Вальницьким та колишніми «сельсоюзівцями», очолюваними групою депутатів Сейму. В цій суперечці перших підтримали в УСРР та СРСР, внаслідок чого 16-17 жовтня 1927 р. було створено нову партію під назвою «Сельроб-лівиця» [77, с.266].

15 листопада 1927 р. відбулась конференція партійного активу «Сельробу», на якій було остаточно схвалено резолюцію щодо розколу. На ній же було засуджено «Сельроб-лівицю» за «спроби порушити селянсько-робітничу єдність» [77, с.269]. Після цього члени партії почали називати опонентів «Сельроб-правиця», натякаючи на зраду соціалістичних ідеалів.

17 грудня 1927 р. у листі члена Колегії НКЗС СРСР Б. Стомоянкова особисто генеральному секретареві ЦК ВКП(б)

Й. Сталіну щодо нагальних потреб «української роботи» у Другій Речі Посполитій доповідалось про останній перебіг подій та ситуацію з лівим рухом у Польщі.

У ньому, перш за все, був зроблений акцент на зміні ставлення українських правих і центристських політичних сил до польської влади з негативного на позитивний внаслідок політики Ю. Пілсудського щодо українців.

Відносно ж УСРР та радянської влади загалом, вони навпаки переставали вважати його «П'ємонтом національного відродження», внаслідок поступового згортання політики українізації. Робився прогноз, що в найближчому майбутньому така ситуація призведе до переродження українських партій правого спрямування в нових «петлюрівців» та про їх можливий союз із польською владою [76, с.308].

У той же час, зазначалось, що подібна ситуація склалась і через помилки, що допустила КПЗУ. Особливе невдоволення викликала ситуація з «Сельробом», зокрема втратою ним своїх позицій у регіоні та появою внутрішньопартійних суперечностей. Вказувалось на те, що не дивлячись на своїх представників у ЦК «Сельробу», КПЗУ не змогла зупинити певне справіння партії. Перераховувались найяскравіші приклади «недолугого» керівництва партією, а саме: недостатнє відмежування «Сельробу» від П. Васинчука після його антирадянського виступу в Сеймі, відмова партійних осередків «Сельробу» від святкування 1-го травня, участь представників партії в українському церковному з'їзді, відмова приймати до партії колишніх членів «Білоруської громади», розгромленої польською владою, недостатнє висвітлення у підпорядкованій пресі досягнень господарства та культури УСРР. Окремо відзначалось недолуге

маневрування КПЗУ між «сельслюзівською» та «воленародівською» частинами «Сельробу», що призвело до його розколу [76, с.309-310].

Як висновок, висловлювалася теза, що КПЗУ не може грати роль організатора та керівника лівого крила українського суспільства та фактично втратила довіру зі сторони радянського керівництва [76, с.310].

Дисертант прийшов до висновку, що після цієї доповідної записки політика радянської сторони щодо лівих політичних сил Холмщини та Підляшшя змінилася в бік зменшення фінансування. Як наслідок, вплив цих партій на населення почав зменшуватися, що на фоні зростання впливу правих сил, зокрема з Галичини, призвело до «поправішання» поглядів населення.

Подальші дії лівих паралізували роботу Українського народного комітету Холмщини та Підляшшя, внаслідок чого його тодішній керівник, депутат Сейму С. Любарський, 28 квітня 1927 р. був змушений оголосити про самоліквідацію цієї надзвичайно потрібної українському населенню організації [138].

Ситуація, яка склалася 15 травня 1927 р. на загальних зборах товариства «Рідна хата» в Холмі, є яскравим прикладом активної боротьби лівих політичних сил з народницькими [138].

П. Васинчук та А. Васинчук намагались всіляко зменшити вплив «Сельробу» та КПЗУ на товариство. Виступаючи на загальних зборах, А. Васинчук попередив про те, що через активну нелегальну політичну діяльність товариство можуть закрити, а це згубно вплине на все українське населення регіону. Однак С. Маковка відповів А.Васинчуку, що через несплату членських внесків з 1925 р. він є виключеним з лав товариства та не має права вчити присутніх

[124, с.2]. По завершені жорстких дебатів «Рідна хата» залишилась під впливом лівих сил.

Акцентуємо увагу на тому, що результатом нової політики польського уряду впродовж 1926-1927 рр. стало значне послаблення позиції лівих сил, особливо на Холмщині та Підляшші. Про це свідчать як їхні внутрішні суперечності, так і поразки у битві за «душі» українського населення поміркованим політичним силам. Такий стан речей призвів до невдоволення у СРСР їхньою діяльністю та до поступового згортання підтримки та фінансування в подальші роки.

Влітку 1927 р. відбулися місцеві вибори на території Люблінського воєводства. Польська влада вдалась до маніпуляцій, зокрема не затверджувала результатів голосування, а на місце обраних призначала людей польської національності [141]. Це засвідчують численні випадки, які можна знайти в архівних документах. Так, у Костиневичах Більського повіту на виборах до волосної ради та повітового сеймику з 12 членів ради лише 1 виявився українцем. На виборах до волосної ради в Уханях Грубешівського повіту, в яких взяло участь 1 400 виборців і де українці складали 65 % населення волості, з вини очолюваних Й. Дудою місцевих «сельробівців» до ради не потрапив жоден українець [139].

Під час виборів до волосних рад Холмського повіту у волості Став членами ради було обрано 3 українці, 7 поляків та 2 німці, у волості Рейовець – відповідно 10 поляків і 2 євреї, у волості Войславичі – 9 поляків і 3 українці, у волості Ольхівець – 10 українців, 1 поляк і 1 німець, у волості Павлів – 12 поляків. Лише у волості Раколупи більшість здобули українці [141]. Варто зазначити,

що за етнічним складом населення в усіх перелічених волостях більшість складали українці.

На виборах до Більської міської ради, які відбулися 29 червня 1927 р., проти кандидатів від українського населення виступили практично всі політичні організації. У підсумку польські ендеки отримали 10 мандатів, польські соціалісти – 4, робітнича єдність – 3, єврейська громада разом з дрібними торгівцями – 4 мандати. Разом з тим, там, де перемогу отримували представники українського населення, вибори визнавалися недійсними. Наприклад, коли за підсумками виборів до Сидорецької волосної ради Більського повіту потрапило 7 прихильників «Сельробу» та 5 – від Незалежної селянської партії, вибори були визнані недійсними та призначені перевибори [128].

Подібне відбулось на виборах до Ольхівецької волосної ради Холмського повіту, де українці здобули 10, а поляки лише 1 мандат. На такий результат виборів влада відреагувала миттєво: результати виборів були негайно скасовані [140].

На виборах до Холмської міської ради 6 листопада 1927 р. польські соціалісти йшли за списком під № 2, а ендеки – під № 12 і проводили виборчу кампанію під гаслом «Захистимо польськість Холма». Представниками від української громади міста до списку № 13 були включені колишній викладач Холмської гімназії С. Чижевський, приватний урядник А. Рап, електротехнік А. Алексійчук, домогосподарка С. Дрозд та господарі з прилеглих сіл І. Залужний, Ф. Добош, К. Максим’юк, А. Портечко, П. Скибинський. Виборча комісія не визнала складених українською мовою анкет кандидатів і висунула вимогу подати їй довідки, які б підтверджували їх громадянство, вік – не молодше 25 років і знання польської

писемної мови. Організоване депутатом П. Васильчуком віче протесту результату не дало, а українським кандидатам довелося скласти іспит на знання державної мови [142].

Через відверте обмеження політичних свобод люди вдавалися до акцій протесту. У більшості випадків масові збори організовували і очолювали політики лівої орієнтації, зокрема КПЗУ та «Сельробу», на яких вони розповсюджували листівки та прокомуністичну пресу, розвішували плакати антидержавного та антипольського змісту. Ці гасла знаходили підтримку серед широких мас населення [217, с.251].

Польська влада, в свою чергу, намагалася не допустити повторення підсумків виборів 1922 р. Крім інших перепон, окремі кандидати від об'єднання «Сельроб-правиця» піддавалися судовим переслідуванням. Так, напередодні виборів у Томашівському повіті були заарештовані члени цієї політичної організації Д. Грицай, Г. Сікора, А. Боднарук, Р. Петринюк та ще 61 особа. 19 квітня 1928 р. Люблінським окружним судом було засуджено 17 українців терміном від 1 до 6 років ув'язнення кожного за антидержавну діяльність [217, с.252].

У 1928 р. мали відбутися парламентські вибори. Представники УНДО мали намір політично об'єднати всі українські землі у складі Польщі перед виборами та виступити єдиним фронтом. Однак на територіях, що раніше входили до складу Російської імперії, вони не мали ні впливу, ні організаційної структури. Тому було вирішено звернутись по допомогу до «Сельсоюзу», який був представлений не тільки в Холмщині та Підляшші, а й частково на Волині [175, s.109].

Одним із чинників впливу на владу могло стати потужніше українське парламентське лобі, ніж після виборів 1922 р. З цією метою представники «Сельсоюзу» створили 18 грудня 1927 р.

Український виборчий комітет у складі А. Новосада – від ґміни Кривички, М. Бориса – від ґміни Став, І. Василюка – від ґміни Жмудь, С. Плиса – від ґміни Раколупи, Т. Лихотона – від ґміни Турка, А. Чижа – від ґміни Букова, Й. Травинського з Любартівського повіту, О. Бойка – з ґміни Войславичі, Є. Барана – від ґміни Циців, Г. Новосада – від ґміни Кривички, В. Гуля і П. Васильчука – з Холма [143].

Подібні комітети виникли і в інших повітах краю. З метою об'єднання зусиль «Сельсоюз» разом з УНДО увійшли до Блоку національних меншин. Виборчі комітети також створили українські комуністичні та прокомуністичні організації, зокрема, «Сельробправиця», «Робітничо-селянська єдність», яка сповідувала ідеологію КПЗУ, Польсько-українське селянське об'єднання «Самопоміч хлопська», близький до Польської комуністичної партії польсько-український блок лівого спрямування «Робітничо-селянське об'єднання» та інші [217, с.252].

Блок національних меншин постав 28 листопада 1927 р. Однак, у його складі існували дуже напружені стосунки, а подекуди і відверта ворожнеча між українськими та єврейськими представниками. Причиною цього стало вбивство С. Петлюри єврейським екстремістом Шварцбальдом, який покладав на нього провину за єврейські погроми.

23 листопада 1927 р. відбувся з'їзд Українського народного комітету Холмщини та Підляшшя, на якому головним питанням стояла участь у майбутніх виборах. Було прийнято рішення про підтримку ідеї «сильного загальноукраїнського блоку» та концепції, запропонованої УНДО [55, k. 258].

Проте, вже 3 грудня 1927 р. в газеті «Селянський шлях» вийшло комюніке, в якому зазначалось, що Комітет не буде брати участь у Блоці народних меншин. Було розкритиковано союз УНДО з єврейськими «сіоністичними елементами» та відмовлено у представлені українського населення з теренів колишньої Російської імперії [144, с.1].

Головним противником Блоку виступив А. Васинчук, який вважав, що не можна співпрацювати з євреями навіть з технічних питань. Це обумовлюється особистими причинами, адже ще в часи УНР він був поплічником С. Петлюри. Користуючись своїм впливом, А. Васинчук підбурював населення до нетерпимості у відношенні євреїв. Як писав у своєму звіті Замойський староста: «Через вбивство Петлюри Шварцбардом серед русинів запанував неприязний стосунок до євреїв. Вони голосно виражають жаль, що в 1922 р. голосували разом з євреями за № 16 (Блок національних меншин – автор), що принесло вигоди тільки євреям» [175, s.111].

В існуючій ситуації А. Васинчук зробив спробу порозумітися з поляками. Він заявив, що якщо влада виконає українські вимоги у церковному питанні, то на виборах він підтримає її представників. У грудні 1927 р. з цією метою він провів політичні консультації з польськими лівими під проводом ППС [88, s.540].

На початку 1928 р. «Сельсоюз» розпочав виборчу кампанію. В той же час, А. Васинчук активно розповсюджував виборчі агітки на теренах Томашевського повіту, який був під політичним «крилом» «Сельробу» [45, k.9].

Набагато краще йшли справи у Б. Бжушова в Білограйському повіті. Вже 1 січня відбулось віче в Тарногроді, на якому він негативно висловився про комуністів та їхніх прибічників. Крім того,

Б. Бжушов домігся відновлення Повітового Виборчого Комітету та локальних комітетів у Лазові, Липинах, Кустраві [24, k.11-12].

Розуміння того, що перемогти на виборах можливо лише у складі більшої партії (до того ж, це засвідчив досвід попередніх виборів), спонукало А. Васинчука та його прибічників прийняти рішення про приєднання до Блоку Національних меншин, проте за умови, що А. Васинчук очолить виборчий список до Сенату. Однак ця спроба виявилася невдалою, оскільки серед галицьких політичних сил він мав реноме «угодника» польської влади [91, s.1].

Не дивлячись на подальший спротив А. Васинчука, керівництво «Сельсоюзу» ввійшло до Блоку національних меншин, а на конференції, що відбулась 13 січня 1928 р. у Ковелі, було досягнуто порозуміння з УНДО. Вже 17 січня постав Український Центральний Виборчий Комітет Волині, Холмщини, Полісся та Підляшшя [175, s.112].

22 січня 1928 р. більшість Членів Народного Комітету Холмщини та Підляшшя підтримала прийняту у Ковелі резолюцію. Це спричинило розлад усередині Комітету, після якого А. Васинчук, підтриманий С. Пелехою та Б. Бжушем, розірвав стосунки з братом Павлом та вирішив самостійно йти на вибори [91, s.55].

В останній тиждень січня 1928 р. на території Люблінського воєводства серед українського населення почала поширюватися відозва, написана А. Васинчуком. Вона мла назву «До українського народу Холмщини, Підляшшя, Полісся та Волині». У ній було написано: «Партія УНДО без повідомлення і нашої на то згоди створила блок з євреями-сіоністами. Цим способом євреям-сіоністам було передано наші українські мандати на Холмщині. … Партія УНДО складається з панів та землевласників. Вони якраз і шукали

спільників серед багатіїв-сіоністів та німців-фабрикантів. Соціалістичні та демократичні партії євреїв, німців та українців не увійшли в цей блок. Запродався їм тільки «Сельсоюз» на чолі з редактором Гулом та моїм братом Павлом… Закликаю всіх селян, робітників та працюючу інтелігенцію створити єдиний виборчий фронт український без УНДО та євреїв, створити український народний виборчий список селян, робітників та інтелігенції» [175, s.112]. Цим кроком А. Васинчук намагався привернути на свій бік виборців та всіляко очорнити політичних опонентів – євреїв та галицькі політичні сили.

3 лютого 1928 р. було закінчено складання виборчих списків. Висуваний А. Васинчуком Український Народний Господарчий Список (УНГС) отримав № 36. Також був зареєстрований виборчий список до Сенату по Люблінському воєводству та список по округу 27 (повіти Білограй, Замошч, Томашов), у той час, як список по округу 28 (повіти Яновський, Красноставський, Грубешовський) був відхилений [42, k.48]. В інших округах Холмщини та Підляшшя А. Васинчуку не вистачило сил для висування своїх кандидатів.

Список А. Васинчука передусім був орієнтований на помірковану україномовну частину населення, яка прихильно ставилась до польської влади та навпаки – вороже до союзу «Сельсоюзу» з євреями. Як свідчить аналіз, він був побудований на засадах безпартійності та проголошенні гасла про народні та соціальні права українського населення.

У своїх передвиборчих листівках А. Васинчук поставив на перше місце питання про економічний розвиток краю – «Добробут господарчий принесе нам розвиток освітньо-культурний». Також декларувалась боротьба за «вітчизняну школу», відкриття

закритих православних церков та введення у війську української мови [57, k.70-71].

Під час своїх розмов як із соратниками та виборцями, так і з польською владою, А. Васинчук часто хвалив уряд Ю. Пілсудського та натякав на готовність агітувати за список №1 – Безпартійний Блок Співпраці з Урядом або навіть віддати їм свої голоси [56, k.44]. На наш погляд, такими діями він намагався або домогтися від влади поступок та позитивного вирішення українських питань, що підвищило б його авторитет серед населення, або ж отримати можливість зайняти якнайвище місце у списках правлячої партії, як це практикувалось на Волині. Однак поляки вважали Холмщину та Підляшшя польською етнічною територією, на якій майже немає свідомих українців, тому жодної з вимог Васинчука виконано не було.

У передвиборчій агітації «Сельробу» велику роль відігравав тижневик «Наше життя». А. Васинчук вирішив повернути його у свою власність та використати у своїй агітаційній кампанії. Для цього 1 лютого 1928 р. у Холмському старостві він написав заяву про відмову від своєї ж декларації 1920 р., як видавця та відповідального редактора, через що газета перестала виходити вже з 8 лютого. В той же час А. Васинчук створив нове видання з тією самою назвою. Його головна редакція розташовувалась у Бжеші, а тижневик видавався накладом 1000 примірників, які розповсюджувались передовсім на території, де активну агітацію проводив Український Народний Господарчий Список [90, s.2].

В окрузі 27 за списком УНГС на вибори йшли наступні кандидати: А. Васинчук, О. Банада, С. Гаврилюк, Б. Бжусь, В. Коба [175, s.115]. У списку №36 кандидатів до Сенату від Люблінського

воєводства були присутні: А. Васинчук, О. Банада, П. Дука-Дудзінский [175, s.115].

Кандидати в депутати від українського демократичного крила подали свої окремі списки, а також були представлені у списку Блоку національних меншин. Представники партії «Селянський союз» (список № 18) О. Рочняк, П. Васинчук і В. Островський балотувалися в округах 27 і 28, а в округах 25 і 26 разом з кандидатами від УНДО представляли Блок національних меншин [217, с.252].

За списком № 13 від Робітничо-селянської єдності балотувалися комуністи Й. Скрипа, А. Варський-Варшавський, Ю. Лелюк, Я. Гемпель, Л. Миколайчук, Я. Войтюк, Т. Стефанович, Я. Бартощак. За списком № 8 від «Сельроб-правиці» в чотирьох округах балотувалися І. Карп'юк, М. Королюк, С. Маківка, А. Сенюк, С. Волинець, І. Федорук, В. Зінкевич, І. Турченюк, С. Козицький, І. Пастернак, Хом'юк, Левуцик, Манаховський, а також комуністи Г. Сікора, П. Щербак, Б. Кузьма [217, с. 253].

Кандидати від Блоку національних меншин провели широку агітаційну роботу. В лютому 1928 р. лише на території Холмського повіту відбулися масові зустрічі з виборцями в селах Верейці та Столп'є, де були присутні мешканці зі Спаса, Новосілок, Ліщан, Поболович, Жмуді, Чулчиць, Волі Ліщанської [145].

Результати виборів виявилися дещо несподіваними для української спільноти краю і польської влади. Кандидати від партій лівого спрямування отримали значну підтримку виборців: у Більському повіті 17 %, Білгорайському – 16,5 %, Холмському – 22,8 %, Грубешівському – 31,8 %, Константинівському – 4,3 %, Янівському – 0,98 %, Люблинському – 9,1 %, Любартівському –

7,07 %, Радинському – 6,0 %, Томашівському – 22,8 %, Володавському – 28,0 %, Замістському – 4,8 % [217, с.254].

Блок національних меншин разом з прокомуністичними партіями здобув на Холмщині та Підляшші 84 512 голосів виборців [224, с.204]. Зокрема, кандидати в депутати від «Сельробу-правиці» (список № 8) отримали 29 528 голосів, від «Робітничо-селянської єдності» (список № 13) – 7 106 голосів, від селянського об'єднання «Самопоміч хлопська» (список № 36) – 18 122 голосів, від «Польсько-українського робітничо-селянського об'єднання» (список № 39) – 14 073 голосів, від «Польсько-українського об'єднання» (список № 41) – 9 543 голосів [217, с.254].

За списком № 8 від близької до комуністів політичної організації «Сельроб-Правиця» до парламенту були обрані М. Чучмай, І. Федорук, А. Сенюк, С. Волинець та С. Козицький. Від комуністів, які балотувалися за списком № 19, депутатами Сейму стали К. Вольський-Варський та М. Хома, а за списком № 36 – С. Войтович. Блоку національних меншин, який у списку № 18 представляли члени УНДО та Селянського союзу, до Сенату вдалося провести лише одного свого представника – П. Васинчука [224, с.204].

УНГС зазнав повного провалу. На виборах до Сейму, що пройшли 4 березня 1928 р., в окрузі 27 за партію проголосувало 389 виборців. А на сенатських виборах, які відбулись 11 березня 1928 р., було здобуто лише 343 голоси [175, s.116].

У підсумку, замість 20 депутатів Сейму і 6 сенаторів (це результати, що українці здобули у 1922 р.), в парламенті зразка 1928 р. українське населення Холмщини, Підляшшя, Волині та Полісся могли представляти лише 9 депутатів, з яких тільки 1 був членом

Сенату. Завдяки тому, що в цих виборах взяли участь українці Галичини, загальне українське представництво у Сеймі склало 40 депутатів, а у Сенаті – 11. Проте більшість депутатів-українців належало до УНДО; від цієї партії до Сейму пройшло 26 чол., а до Сенату – 9 [202, с.3412].

На думку дисертанта, результат вибрів та провал на них українських політичних сил Холмщини та Підляшшя був закономірним результатом діяльності політичних партій та їх лідерів протягом 1920-х рр. Головними причинами цього стали: дроблення партій на менші, взаємні звинувачення та протидія, неспроможність об'єднатися для досягнення спільної цілі як між собою, так і з іншими українськими силами, наприклад з Галичини.

Фактично після цих виборів політичні лідери Холмщини та Підляшшя втратили свою загальнодержавну та загальноукраїнську вагу, яку вони мали після виборів 1922 р. у відстоюванні інтересів всіх українців у Сеймі та Сенаті.

Впродовж 1928-1930-х рр. загострилась суспільно-економічна ситуація, передусім через світову економічну кризу. Відбувались постійні виступи робітників і селян, невдоволених своїм становищем та політикою уряду щодо подолання Великої депресії. Цією ситуацією вирішили скористатись ліві та прокомуністичні сили, які активно організовували страйки та брали в них участь.

На акції прокомуністичних організацій польський уряд відповів масовими обшуками та арештами. 13 квітня 1929 р. Люблинський окружний суд на виїзному засіданні в Холмі засудив редактора газети «Нове життя» П. Щербака за вміщену в газеті статтю «Утраквізм». У ній автор піддав критиці антиукраїнську політику польської влади в освітній сфері та фальшивість гасла «рівний з рівним» [131].

У Грубешеві 1 травня 1930 р. відбулася очолювана секретарем Холмського окружного комітету КПЗУ С. Бойком маніфестація, в якій взяло участь понад 200 осіб. Її учасниками переважно була молодь із сіл Метелин, Модринь, Модринець, Черничин. Цього ж дня в Черничині Грубешівського повіту «Сельроб-єдність» провела конференцію за участю 350 членів партії. Крім названих сіл повіту, збори прихильників «Сельробу» пройшли в селах Гостинне, Бересть, Городок, Космів, Шиховичі [130].

Починаючи з 30 квітня 1929 р., у Заболотті та сусідніх селах Більського повіту поліція протягом багатьох днів проводила обшуки в будинках національно свідомих українців та підозрюваних у приналежності до КПЗУ. Були заарештовані Я. Гаврилюк та його син Олександр – пізніше український радянський письменник, активний діяч КПЗУ і КПУ [132]. У 1930 р. за антидержавну діяльність в Грубешівському повіті було заарештовано 200, а в Холмському – 40 українців, яких передали судовим органам [217, с.257].

У той же час, 25 грудня 1929 р. «Сельроб» опублікував заяву про припинення своєї діяльності.

Вже 17 травня 1930 р. у Любліні відбувся суд над 16 колишніми активістами «Сельробу», яких було засуджено на термін від 3 до 6 років ув’язнення. Серед засуджених опинилися активні діячі руху С. Маківка, П. Щербак та Д. Грицай, яких суд звинуватив у державній зраді та спробі порушити цілісність Польської держави [217, с.168].

До протестів проти свавілля влади долучилася щойно створена Організація Українських Націоналістів (ОУН). Влітку та восени 1930 р. ОУН організувала близько 2200 акцій, які охопили 30 повітів на західноукраїнських землях. Перші осередки ОУН на Холмщині

виникли в сусідніх з Галичиною Томашівському та Грубешівському повітах. Зокрема на території Долобичівської волості Грубешівського повіту один осередок діяв у волосному центрі, три – у Гонятині, один – у Павловичах, один – в Ощеві.

Дисертант констатує, що станом на 1930 р. ліві та прокомуністичні сили майже втратили свій впив серед населення, не зважаючи на активізацію діяльності в 1928-1930 рр. Так, частина політичних сил припинила свою діяльність, а лідерів руху було засуджено.

В цей час продовжилась радикалізація населення, розпочата в середині 1920-х рр., що демонструє кількість антиурядових виступів та страйків, які відбулись у 1928-1930 рр. Цією ситуацією в 1930 р. скористались націоналістичні сили, які на фоні існуючої ситуації значно посилили свою роль на політичній арені краю.

Висновки до розділу 3

В процесі дослідження доведено, що результати виборів 1922 р. стали найбільш успішними для українців Холмщини та Підляшшя в міжвоєнний період. На роботу в Сеймі та Сенаті вони покладали великі надії, адже низька ефективність позапарламентських заходів у перші роки після Першої світової війни сформувала впевненість, що участь в офіційних представницьких структурах державного рівня дозволить домогтися від влади виконання їхніх вимог. З метою об'єднання зусиль та координації роботи в Сеймі депутати від Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся 22 листопада 1922 р. створили власний представницький орган – Українську парламентську репрезентацію (УПР).

Констатуємо, що низка факторів, таких як брак досвіду політичної діяльності, несприятлива внутрішньодержавна кон'юнктура, вплив політикуму Галичини, агентурна робота УСРР у площині агітації за КПЗУ та їх партій-сателітів призвели до формування протирічь всередині УПР та втрати впливу автономістів-федералістів. Вони, в свою чергу, продовжили відстоювати позицію співпраці з польським урядом для вирішення проблем взаємного співіснування з поляками у кордонах Другої Речі Посполитої.

Вказане призвело до значного посилення в Холмщині та Підляшші впливу лівих сил, особливо КПЗУ, яка перетворилась у Польській державі на провідника політики радянської України. За її безпосередньої участі були сформовані такі політичні партії лівого спрямування, як «Сельсоюз» та «Сельроб», які станом на 1926 р. стали домінуючою політичною силою регіону.

З’ясовано, що після перевороту Ю. Пілсудського по відношенню до національних меншин політика «державної асиміляції» замінила політику «національної асиміляції», що стало однією з причин розладу всередині «Сельробу», відновлення поміркованої політичної сили «Сельсоюз» та певного відновлення своєї популярності автономістично-федеративними силами, на чолі з А. Васинчуком.

Така ситуація була охарактеризована радянською політичною верхівкою як провальна політика місцевих прокомуністичних рухів, передусім «Сельробу», під проводом КПЗУ. Це призвело до згортання підтримки та фінансування СРСР лівих політичних сил Холмщини та Підляшшя у наступні роки та поступової втрати їх впливу на місцеве населення.

Крім того, прихід до влади режиму «санації» породив певний рівень оптимізму в українців Холмщини та Підляшшя та сприяв зростанню кількості суспільних, культурних, освітніх організацій та економічних кооперативів, Українського національного банку в Холмі. Ми стверджуємо, що вказані товариства відігравали значну роль у суспільно-політичному та соціально-економічному житті регіону. Саме це було причиною гострої боротьби за вплив на ці організації місцевими політичними силами. Передусім маються на увазі ліві сили під проводом КПЗУ та автономісти-федералісти на чолі з А. Васинчуком.

У другій половині 1920-х рр. стала очевидною одна з найбільших проблем української політичної еліти - неспроможність знайти компроміс як у своїх лавах, так і з іншими політичними силами, передусім з УНДО та Блоком безпартійних сил. Це призвело до фактичного програшу на виборах 1928 р.: від українського

населення Холмщини, Підляшшя, Волині та Полісся до парламента пройшло всього 9 депутатів, з яких лише 1 був членом Сенату.

Зроблено висновок, що звуження можливості парламентського представництва та соціально-економічна політика польської влади впродовж економічної кризи стали одними з основних причин подальшої радикалізації місцевого українського населення в кінці 1920-х рр. У відповідь польська влада домоглася закриття «Сельробу» (1929 р.) та засудження найактивніших членів прокомуністичного руху (1930 р.). Наслідком стало припинення активної діяльності на території Холмщини та Підляшшя лівих партій. Цим скористалися праві сили такі як ОУН, яка створила перші організаційні осередки в регіоні.

РОЗДІЛ 4. Посилення тиску польської влади та втрата Холмщиною і Підляшшям політичного лідерства (1930-1939 рр.)

4.1 Перехід українців до нових форм спротиву в першій половині 1930-х рр.

Склад парламенту скликання 1928 р. не був прийнятним виконавчій владі, адже представлені в ньому політичні партії продовжували, на її думку, дестабілізувати ситуацію в державі. Кількість незадоволених політикою Ю. Пілсудського постійно зростала, що розширювало поле діяльності для партій лівого спрямування, в тому числі на теренах Холмщини та Підляшшя. В цих умовах Ю. Пілсудський 8 серпня 1930 р. розпустив Сейм та призначив нові вибори.

Ця передвиборча кампанія характеризується прагненням влади позбавитись політичних опонентів, зокрема шляхом фабрикування проти них різних справ та розгортанням бурхливої агітаційної роботи на користь провладних кандидатів.

Так, у ніч з 9 на 10 вересня було заарештовано та доправлено до в'язниці в Бресті 15 колишніх депутатів Сейму, серед яких 5 українців – О. Когут, Я. Лещинський, О. Вислоцький, В. Целевич, Д. Паліїв [228, с.506]. Невдовзі було заарештовано ще близько 5000 політичних активістів, серед яких було 84 депутати Сейму та Сенату [185, с.475]. Переважну більшість було кинуто до Брестської в'язниці, через що вибори 1930 р. у вітчизняній історіографії прийнято називати «брестськими».

Легальні українські політичні партії (УНДО, УСРП) критикували уряд за недотримання обіцянок надати автономію

українцям. Лідери УНДО, спостерігаючи за боротьбою між пілсудчиками та опозицією, прийшли до думки, що настав слушний момент поставити перед урядом українське питання. Інакше віднеслися до політичної кризи в Польщі керівники новоствореної Організації українських націоналістів (ОУН), що виникла на базі УВО.

Влітку 1930 р. за їхньою вказівкою у Східній Галичині розпочалася хвиля підпалів маєтків польських власників та адміністративних будинків, а також диверсійних акцій, які повинні були підірвати престиж Польської держави, привернути увагу світової громадськості до українського питання в Польщі, і нарешті, задекларувати появу нової української радикальної організації – ОУН. «Протестаційна акція» ОУН до краю загострила українсько-польські відносини в Галичині. На думку дисертанта, це призвело до подальшого погіршення ставлення до українців і на території Холмщини та Підляшшя, як зі сторони місцевої адміністрації, так і з боку польського населення.

У відповідь на вищезгадані дії на території Східної Галичини було проведено акцію «пацифікації», яка тривала з 20 вересня по 17 жовтня. Польський уряд стверджував, що вона спрямована, передусім, на протидію активній саботажній діяльності УВО. Вищезгадана ситуація також сприяла зростанню радикалізації українського населення не тільки в Галичині, а й на Волині, Холмщині та Підляшші.

Крім того, на території Холмщини та Підляшшя восени 1930 р. діяльність знакового для регіону товариства – «Рідна хата» була заборонена. Намагання відстояти його були марні і вже 7 листопада 1934 р. рішення про ліквідацію цієї суспільної організації було

затверджене Міністерством внутрішніх справ Другої Речі Посполитої, а майно товариства конфісковано [148, s.338].

У цих умовах тактикою українських партій стало рішення спільно взяти участь у майбутніх виборах. Так, після низки зустрічей та спільних конференцій, 18 вересня 1930 р. була підписана угода між УНДО та УСРП, після чого 29 вересня до них приєдналася УСДП.

Пізніше до блоку долучились і білоруські партії (Білоруський селянський союз, Білоруська християнська демократія), у результаті чого був сформований Український та Білоруський виборчий блок, який у виборчих списках проходив під номером 11. Водночас не вдалося створити загальний Блок національних меншин, який існував у попередні роки та включав у себе представників єврейської та німецької меншини [177, s.138].

Зазначимо, що фактично цей блок представляв на офіційному рівні всіх українців, які проживали на території Другої Речі Посполитої, адже проліві та прокомуністичні сили або перебували в підпіллі, або не брали участь у виборах, а ультраправі сили ще не набули такої популярності, як на кінець 1930-х рр.

Польські ж партії Центроліву виступили на виборах спільним блоком під назвою «Союз захисту прав і свободи народу»; вони вимагали відновлення демократичних свобод і Конституції. Провладні сили висували гасла порятунку держави, спираючись на авторитет і заслуги Ю.Пілсудського. Стронніцтво народове (СН), яке не увійшло до Центроліву, проголошувало засади християнської моралі та конституційних форм правління.

Вибори до парламенту відбулися 16 листопада 1930 р. На виборчі дільниці прийшло 75 % виборців, хоча значну роль у такій високій явці відіграв адміністративний тиск. Самі ж вибори

ознаменувались значними фальсифікаціями зі сторони польської влади. Якщо на території Галичини вони були направлені передусім проти українських сил, то на території Холмщини та Підляшшя, де українці не становили переважаючу більшість населення, фальсифікації спрямовувались переважно проти польських опозиційних сил. Дисертант акцентує увагу на тому факті, що під такі дії влади опосередковано потрапили й українські політичні сили регіону, що стало однією з причин провального результату.

За офіційними даними, на виборах до Сейму ББВР зібрав 46,8 % голосів, Центролів – 17,7 %, СН – 12,7 %, хадеки – 3,8 %, національні меншини – 14,3 % (українці та білоруси – 6,4 %). На виборах до Сенату ББВР отримав 54,7 %, СН – 12,9 %, Центролів – 13 %. Характерно, що на східних теренах, де поляки становили меншість населення, ББВР здобув переважну більшіть голосів (82 %) [92, s.595-597], що свідчить про найбільші зловживання адміністрації під час виборів. Однак численні протести, що були направлені до Верховного Суду, були відхилені.

Дисертант констатує, що перед виборами 1930 р. політичний центр життя всіх українців у Другій Речі Посполитій остаточно змістився з території Холмщини, Підляшшя та Волині до Галичини. За результатами виборів українці майже не отримали офіційного представництва в Сеймі та Сенаті, а з території Холмщини та Підляшшя взагалі вперше не було обрано жодного представника. Це ознаменувало зміну акценту діяльності політичних сил регіону, зокрема переорієнтацію на місцевий рівень, а через активізацію ліво- та праворадикальних партій – і перехід до напівлегального становища. Як свідчать архівні джерела та періодичні видання того

часу, вказані факти, зокрема діяльність місцевого політикуму, висвітлювались у негативному світлі.

У контексті поставленого завдання інтерес становить виявлення впливу економічної кризи, що почалась у 1929 р., на політичну боротьбу українців Холмщини та Підляшшя. Як зазначає О. Степанчук, вона глибоко вразила промисловість Польщі. Обсяг промислового виробництва в 1931 р. зменшився майже на третину порівняно з 1929 р. Кількість безробітних перевищила 75% від загальної кількості робітників [250].

У червні 1931 р. заступник міністра фінансів Є. Стажинський оголосив «програму економії», що передбачала: зменшення пенсійних виплат, скорочення кількості державних службовців, скорочення строку надання грошової допомоги для безробітних з 17 до 13 тижнів і повне позбавлення такої допомоги тих, хто працював у невеликих майстернях [81]. Такі дії уряду особливо боляче вдарили по робітниках Холмщини та Підляшшя, де переважну більшість підприємств склали саме малі підприємства.

Водночас польський уряд підтримав репресивні органи (більше 95 000 поліцаїв та жандармів, майже 100 000 таємних агентів), збільшивши їм з травня 1931 р. на 10% заробітну плату, мотивуючи це тяжкими умовами праці [250].

Основною формою боротьби робітників і надалі залишались страйки, під час яких висувались вимоги переважно економічного характеру: підвищення заробітної плати, запровадження восьмигодинного робочого дня, соціального страхування тощо. Разом з тим, почастішали випадки, коли доведені до відчаю безробітні захоплювали державні адміністративні установи, магістрати та силою примушували адміністрацію розділяти між безробітними існуючі в

касі гроші. Наприклад, так сталось у с. Павлівцях Томашівського повіту, коли безробітні змусили війта роздати кожному з них по 10 злотих із тих, що були а касі [250].

Важливу роль у розгортанні робітничого руху на території Холмщини та Підляшшя відігравали осередки КПЗУ, якими керував Холмський окружний комітет, очолюваний С. Бойком. Не дивлячись на втрату підтримки з СРСР, ще з кінця 1920-х рр. вплив комуністів на українське населення цих територій був досить значним. Тому все частіше трудящі під час страйків почали поєднувати економічні вимоги з політичними.

Так, наприклад, під час страйку робітників-щетинників у Межиріччі 17 червня 1931 р. були організовані дві демонстрації політичного характеру, під час яких учасники несли гасла «Свободу політичним в'язням!», «Боротьба за робітничо-селянський уряд!» та інші. Робітники авіазаводу в Білій Підлясці 19 червня того ж року підтримали щетинників, розпочавши свій страйк. Спільний виступ робітників закінчився перемогою страйкарів – вони домоглися підвищення заробітної плати на 15% та восьмигодинного робочого дня [250].

Традиційно робітники Холмщини та Підляшшя активно відгукувались на заклики лівих політичних сил щодо відзначення 1-го травня - Дня міжнародної солідарності трудящих. Особливо бурхливо, незважаючи на поліцейські репресії, відбувались мітинги та демонстрації з цієї нагоди у Красноставі та Влодавському і Грубешівському повітах. Наприклад, 1-го травня 1930 р. на заклик активістів «Сельроб-єдності» поблизу м. Грубешева зібралось багато людей з наміром провести в місті демонстрацію. Однак поліція та улани, полк яких був розквартирований у Грубешеві, жорстоко їх

розігнали; при цьому було вбито одну особу, а понад 100 осіб заарештовано. Надалі репресії польської влади ще більше посилились, а поліція активно проводила обшуки, допити, слідства [133].

Заарештовані активісти «Сельроб-єдності» та організатори демонстрації були притягнуті до суду за звинуваченням у державній зраді та замаху на цілісність держави. 17 травня 1930 р. у Любліні відбувся судовий процес над керівниками сельробівського руху. Їх було засуджено на терміни від трьох до шести років ув'язнення [134].

У м. Любартові поліція після тривалих сутичок розігнала багатолюдну демонстрацію робітників цементних заводів та інших підприємств. При цьому було вбито 7 робітників, 20 поранено і багатьох заарештовано [250].

Закон про зібрання, схвалений у березні 1932 р., надавав адміністрації великі права щодо контролю за громадськими організаціями. У серпні того ж року міністр юстиції Другої Речі Посполитої отримав право переводити та усувати суддів, що ставило їх у залежність від адміністрації; трохи згодом була обмежена свобода адвокатури. В 1933 р. був прийнятий закон про самоврядування, який також розширив повноваження адміністрації при формуванні місцевих представницьких органів.

У наступні роки боротьба робітників за свої права загострилась, що викликало посилення репресій з боку влади. Під час демонстрації у Холмі, яка відбулась 18 червня 1934 р., на постріли поліції безробітні відповіли пострілами, камінням та уламками дошок. Внаслідок сутички 16 поліцейських отримали тяжкі поранення, 1 демонстранта було вбито і 8 тяжко поранено [212]. У с. Жирардові Грубешівського повіту в серпні 1934 р. кілька днів не припинялись

бої демонстрантів з поліцією, яка застосовувала сльозогінний газ [212].

«Санаційний» режим Ю. Пілсудського практично не робив нічого, аби зменшити гостроту проблем у стосунках між українськими робітниками та владою і продовжував антикризову політику. На такі дії уряду пролетаріат відповів страйками: вже в листопаді 1935 р. вибухнув страйк у м. Холмі на млинах, де понад 100 робітників припинили роботу, вимагаючи підвищення заробітної плати на 25%. Після 7-денного страйку адміністрація підприємства змушена була задовольнити вимоги робітників. Як стверджував звіт про цю подію Холмського окружного комітету КПЗУ, «…настрої робітників бойові, можливо, вибухне новий страйк» [250].

Спротив українців політиці польської влади охопив не лише доросле населення Холмщини та Підляшшя, але й молодь. Наприклад, учні старших класів гімназії у Білій Підлясці вимагали припинити побори на потреби польського «Стрілецького союзу» та колективно відмовились купувати листівки з портретами Ю. Пілсудського.

Наведені вище факти дають підстави сформулювати висновок, що на території Холмщини та Підляшшя в першій половині 1930-х рр. змінилися форми боротьби українців за свої права. Замість народних віче, виступів депутатів Сейму та діяльності культурно-просвітницьких організацій на перше місце вийшли робітничо-селянські страйки, які часто переростали в збройне протистояння з місцевою владою. Це значною мірою вказує на подальшу радикалізацію українського населення, підсилену наслідками світової кризи, зокрема соціально-економічними чинниками.

У 1933 р. керівники КПЗУ М. Заячківський (Косар) та Г. Іваненко (Бараба) були викликані в СРСР і знищені там за

сфабрикованою справою «Української військової організації». Водночас було репресовано багато західноукраїнських комуністів, що перебували на радянській території. Внаслідок цих подій чисельність партії скоротилася з 4 300 до 2 600 членів. КПЗУ поступово перетворилась на партію тоталітарного типу, яка не допускала плюралізму думок у своїх рядах і активно критикувала всі інші політичні сили, в тому числі, соціал-демократів, називаючи їх «соціал-фашистами». Це не сприяло популяризації партії серед населення, особливо на фоні репресій, що відбувались в СРСР в 1930-х рр.

На думку дисертанта, така політика партії та новини про голодомор, колективізацію і репресії, які значною мірою гіперболізували польські політичні сили, спричинили значне падіння популярності лівих сил та втрату підтримки серед українського населення Холщини та Підляшшя.

Зі сторони польської влади тиск на українську меншину лише посилювався. Так, на пленарному засіданні Ліги Націй 13 вересня 1934 р. міністр закордонних справ Польщі полковник Ю. Бек від імені своєї держави відмовився від усіх міжнародних зобов’язань щодо забезпечення прав національних меншин [217, с.260].

Також розпорядженням президента Польщі від 17 червня 1934 р. в Березі Картузькій був створений табір для позасудового ув’язнення «осіб, які загрожують безпеці, спокою та громадському порядку» [82]. Формальним приводом для створення «місця відособлення», як влада дипломатично назвала цей концтабір, послужило вбивство у Варшаві двома днями раніше членом ОУН Г. Мацейком міністра внутрішніх справ Польщі Б. Пєрацького, який вславився репресивними діями проти українців.

Підсумовуючи події першої половини 1930-х рр., дисертант констатує, що центр політичного життя українців, що проживали у межах Другої Речі Посполитої, перемістився в цей час з Холмщини, Підляшшя та Волині до Галичини, де політичні сили, передусім УНДО, представляли інтереси всього українства перед польським урядом та на офіційному рівні, займаючи посади в Сеймі та Сенаті. Унаочненням цього є перебіг та наслідок виборів 1930 р.

Політичні сили Холмщини та Підляшшя, опинившись «за бортом» великої політики, зосередили увагу на місцевій діяльності, передусім на підтримці страйкового руху. Напівлегальне становище та підпільна робота, нажаль, не дає нам змогу детально розкрити їхню діяльність через брак архівних матеріалів.

У свою чергу, польська влада лише посиллила тиск на українців, розпочатий ще в 1930 р., що призвело до подальшої радикалізації населення та зростання популярності крайньо-правих сил, зокрема ОУН.

Крім того, змінилась і форма спротиву населення: від мирних віче і зібрань до робітничих страйків, які часто закінчувались сутичками з поліцією.

4.2 Втрата регіоном провідної політичної ролі та політика «нормалізації»

13 травня 1935 р. помер А. Васинчук – фактично останній представник автономістів-федералістів, який до кінця життя відстоював ідею співпраці з урядом. Ця подія мала широкий резонанс у польській та українські пресі.

Так, наприклад, В. Тилько, лікар з Броку над Бугом, писав до редакції «Бюлетня Польсько-Українського», що Васинчук був рішучим поборником українсько-польського діалогу та, на відміну від інших політиків, думав про майбутнє, а не тільки про короткострокові зиски [79, s.262].

У кількох наступних номерах «Бюлетня Польсько-Українського» була опублікована велика стаття під назвою «З недавньої минувшини» про життя та діяльність А. Васинчука. Особливу увагу автор приділив його визначній ролі в українському суспільно-політичному русі та постійним пошукам можливості співпрацювати з польською владою [80, s.290].

Навіть у львівській газеті «Діло» була опублікована епітафія від УНДО, в якій відзначалися заслуги померлого, правильність його політичного шляху та вказувалося на плідну співпрацю та проторену дорогу до порозуміння з поляками [97, с.7]. Той факт, що протягом 1922-1928 рр. УНДО було в опозиції до А. Васинчука та всіляко його критикувало, а після смерті опублікувало матеріал такого характеру, підкреслює важливість діяльності громадського діяча в суспільно-політичному русі українців на Холмщині та Підляшші у 1920-х – першій половині 1930-х рр.

Це стало можливим через те, що УНДО змінило свої політичні погляди впродовж останніх 7-ми років «від максималізму до реалізму» [175, s.124]. Фактично, її члени стали на шлях співпраці з польською владою і визначили досягнення територіальної та культурної автономії українців у складі Польської держави за свою нову ціль.

Тривалі переговори діячів УНДО з польським урядом, які велися від 1931 р., завершилися 29 травня 1935 р. «усною» угодою, яка отримала назву «нормалізації» польсько-українських взаємин.

Дисертант дійшов висновку, що поступова втрата популярності та підтримки КПЗУ серед населення, що стало очевидним після подій 1933 р., призвела до того, що партія могла лише позначити свою присутність у Холмщині та Підляшші та перестала реально впливати на політичні процеси. В 1938 р. Комінтерн розпустив Комуністичну Партію Польщі, а разом з нею її автономні складові – КПЗУ та КПЗБ. Після цього колишні члени партії продовжували свою діяльність самостійно або приєдналися до інших політичних формувань.

Фактично єдиною політичною силою, яка могла впливати на політичні процеси в Холмщині та Підляшші та діяти легально в другій половині 1930-х рр., залишалась УНДО.

На початку 1930-х рр. очільники партії, в тому числі В. Мудрий, змінили ставлення до Польської держави. Зокрема В. Мудрий перетворився на головного поборника співпраці з польською владою та налагодження взаємного діалогу. Дисертант вважає, що відтепер УНДО виконувала таку саму роль, як і Холмські та Підляські політичні діячі в 1922-1928 рр., а саме – представляла всіх українців Другої Речі Посполитої у співпраці з польським

урядом та відстоювала їхні права. Саме тому важливим аспектом дослідження є їхня взаємодія з польським урядом та спроба знайти порозуміння.

Маємо констатувати, що остаточно лідери УНДО дійшли до компромісу з польським урядом у питаннях зміни конституції у березні-квітні 1935 р. Уже в червні 1935 р. було схвалено нове виборче право, яке замінило пропорційну систему виборів на мажоритарну.

У журналі «Шлях Нації» В. Мудрий описав причини, які спонукали керівництво УНДО розпочати переговори з польським урядом щодо призупинення конфронтації. По-перше, розділеному українському народу не під силу було вести боротьбу на декілька фронтів. По-друге, на порядок денний постала необхідність порятунку «українства» від послідовної політики його нищення Москвою (репресії і «чистка» в радянській Україні). По-третє, на переший план виходило збереження національного середовища в Польщі з метою боротьби за «реновацію української країни» [98].

Водночас нами встановлено, що на тактику УНДО мала також вплив політика нацистської Німеччини, яка в 1934 р. підписала угоду про ненапад з Другою Річчю Посполитою. Це породило надії на створення антирадянського блоку центральноєвропейських держав, і західноукраїнська політична еліта прагнула долучитися до нього.

Зі свого боку, польський уряд також шукав нагоди домовитись з українцями. Важкість цих пошуків полягала в тому, що польські чиновники уникали конкретних зобов'язань, обмежуючи їх до мінімуму, однак переговори ініціювала саме польська влада [173, s.167]. Як наслідок, ці кроки представників польського уряду

щодо УНДО закінчилися 29 травня 1935 р. зустріччю міністра внутрішніх справ М. Зиндарма-Кощцялковського з В. Мудрим, О. Луцьким та В. Целевичем. У результаті переговорів була вироблена політика, що отримала назву «нормалізації» польсько-українських взаємин.

Пояснюючи сутність цієї політики у 1938 р. В. Мудрий писав, що «слово «нормалізація» походить від слова «нормальний». Водночас він вказував на те, що «переговори з урядом у 1935 р. не призвели до жодної угоди, тільки до погодження платформи політичних змагань і політичної боротьби українського населення за повноту своїх прав у Польщі» [222, с.3]. Каталізатором узгоджених позицій став виборчий компроміс, а виконання обіцяних урядом українських вимог мало бути підставою для надання автономії українцям у Польській державі.

Рішення УНДО про участь у виборах було обговорено на засіданнях Центрального Комітету (ЦК) 8 червня 1935 р. Д. Левицький за станом здоров'я погодився на «відпустку» і фактичним головою УНДО став В. Мудрий [98, с.4]. Питання нормалізації українсько-польських взаємин і участь УНДО у виборах, обговорювалися також 6 липня 1935 р. на засіданнях Народного Комітету (НК), де головував В. Мудрий. У них взяли участь делегати 35 повітових організацій крім членів ЦК і Українського парламентського представництва. Народний Комітет висловив довіру партійному головуванню і схвалив рішення взяти участь у виборах до Сейму та Сенату.

Серед українців і поляків не було певності в тому, що кожна зі сторін зуміє «переграти» іншу, адже партнери не довіряли одне одному. Тому впродовж перших місяців після домовленості обидві

сторони демонстрували доброзичливі жести і склали декларацію подальшого співробітництва. Згідно з українсько-польськими домовленостями припускалося, що в кожній виборчій області Східної Галичини мають бути обраними один українець і один поляк. Питання узгоджених кандидатур розглядалося на засіданнях ЦК УНДО 20 липня 1935 р.

Зазначимо, що така домовленість не брала до уваги Холмщину та Підляшшя, чим спричинила хвилю недовіри до політики УНДО і штовхнула населення до сприйняття більш радикальних гасел, які активно просували праві партії.

У результаті перемовин усі українські кандидатури були узгоджені з польським урядом. Українсько-польські домовленості призвели до поділу в українському суспільстві: частина населення підтримала угоду УНДО з владою, інша залишилася на непримиренних позиціях щодо Польської держави. Більшість опозиційних партій країни вибори бойкотували.

Загалом у виборах 8 вересня 1935 р. УНДО здобуло 13 мандатів до Сейму, Українська національна обнова (УНО) – 1. До Сенату вибрано 3 українця: 2 від УНДО і 1 від УНО; ще 2 сенатори від УНДО призначив президент Польщі І. Мосцицький. Волинське українське об'єднання (ВУО) отримало 5 місць в Сеймі і 1 в Сенаті, від Холмщини і Підляшшя не було обрано жодного представника [99, с 1-2].

Вибори показали низьку активність населення – лише чверть громадян країни взяла участь у виборах до Сейму і 30 % – до Сенату [217, с.263]. На наш погляд, це стало проявом недовіри жителів Польської держави до політиків та влади.

2 жовтня 1935 р. депутати від УНДО та УНО сформували Українське парламентське представництво, головою якого було обрано В. Мудрого. Волинські депутати утворили Українське парламентське представництво Волині (УПРВ), на чолі якого став П. Певний. Причиною ускладнених взаємин між двома представництвами, із слів В. Мудрого, було те, що «парламентська група пана Певного не має жодного власного політичного обличчя, бо вона є винятково тільки проявом політики волинського воєводи» [102, с.2].

Д. Левицький, який критично відносився до виборчої угоди ще на засіданнях ЦК УНДО 12 вересня 1935 р., критикував її за те, що вона виключила «з орбіти українського питання в Польщі Волинь, Полісся, Холмщину» і таким чином санкціонувала «Сокальську границю», подав у відставку. Замість нього було обрано нового голову партії – прихильника курсу «нормалізації» В. Мудрого. Курс на «нормалізацію» українсько-польських взаємин було остаточно затверджено на засіданнях ЦК УНДО 12 жовтня 1935 р. [100, с.4].

З метою роз'яснення необхідності нормалізації українсько-польських взаємин у листопаді 1935 р. було проведено дискусійний вечір за участю представників українських громад, на якому голова УНДО та УПР виступив з рефератом «Теперішня політична тактика УНДО». Отже, взявши на себе відповідальність за долю українського громадянства, В. Мудрий був глибоко переконаний в необхідності українсько-польського діалогу «для потреб і гаразд нашого народу» [100, с.4].

Вже 6 грудня 1935 р. на засіданні Сейму УНДО висунула до уряду вимоги, які були викладені в програмному виступі В. Мудрого.

Програма-максимум передбачала створення окремої юридичної автономної одиниці з усіх етнографічних українських територій у межах Польської держави, а серед «ближчих постулатів» він назвав унормування парцеляції земель і невідкладне призупинення колонізації східних територій поляками; створення робочих місць для безробітних на селі; боротьбу з голодом у гірських і передгірських місцевостях; забезпечення прав української мови в державних та публічних установах і самоврядуванні; відновлення державних шкіл з українською мовою навчання; створення окремої адміністрації для української шкільної справи; заснування українського університету; більш широку амністію для політичних в'язнів і закриття табору в Березі Картузькій [67].

У свою чергу, польський уряд зробив декілька кроків назустріч українцям. Це проявилось в обранні В. Мудрого одним із п'ятьох віце-маршалків Сейму [68].

Однак загалом влада не поспішала виконувати головні українські вимоги. Питання територіальної автономії навіть не розглядалося, хоч уряд продовжував декларувати обіцянки щодо розв’язання питань, поставлених українцями. Така позиція Варшави викликала занепокоєння у керівництва УНДО. 17 лютого 1936 р., виступаючи на засіданні Сейму, В. Мудрий констатував, що в польській політиці щодо українців «все як було, так і залишилось, а на деяких ділянках стало ще гірше». Голова УПР попередив, що коли не будуть задоволені потреби українського національного життя, «то шанс нормалізації польсько-українських взаємин самим життям буде перекреслений» [69].

Навіть ті положення, на які погодився польський уряд, нерідко не втілювалися в життя. Тому вже в квітні 1936 р. оптимізм В.

Мудрого та його прихильників почав згасати. Підсумовуючи процес затвердження бюджету, він заявив: «атмосфера в комісіях не сприяла конструктивній роботі ... Поляки не зрозуміли виступ від шостого грудня» [93, s.107].

Тим часом новий прем'єр-міністр М. Зиндарм-Кощцялковські, який був міністром внутрішніх справ у 1934-35 рр., визначив нову мету національної політики, яка полягала у «внутрішньому об'єднанні Республіки». До вирішення цього завдання уряд почав залучати армію. На нараді 2 липня 1936 р. міністр оборони Польщі Ф. Каспшицький акцентував увагу на тому, що процесом повернення власності релігійно-церковного життя українського населення Холмщини та Підляшшя повинні безпосередньо займатися війська [101, с.1]. На нашу думку, не дивлячись на незначну зацікавленість УНДО у згаданих територіях, такий підхід уряду не сприяв нормалізації взаємин польської влади з українскою меншиною та політиці «нормалізації» вцілому.

Дисертант вважає, що з огляду на вищенаведені факти, в середині 1936 р. розпочалася криза політики «нормалізації». На засіданнях УПР 13-14 липня було прийнято заяву, в якій зазначалося, що новий курс ще не виконав усіх завдань та не призвів до помітних змін на краще [70].

2 грудня 1936 р., аналізуючи результати українсько-польської домовленості за підсумками року, голова УПР на пленарних засіданнях Сейму зазначив, що українська сторона за час діяльності цієї політики зробла все від неї залежне. «Тим часом ми бачимо, – подовжив В. Мудрий, – що в польській політиці переважає думка, що Річ Посполита є цілісною польською національною державою, і що з огляду на те не слід задавати собі багато клопоту для справедливого і

позитивного рішення національних проблем, а те, що зроблено – то речі переважно дрібні та неістотні» [70].

11 грудня 1936 р. було створено Координаційний комітет з повернення власності при командуванні 2-го Люблінського корпусу на чолі з генералом М. Сморавінським. До його компетенції входило проведення заходів з полонізації українського населення Волинського воєводства і п'яти південно-східних повітів Люблінського воєводства [104, с.1-2].

Дисертант вважає, що станом на 1937 р. стало очевидним, що політика «нормалізації» українсько-польських взаємин не виправдала сподівання української сторони. Такий перебіг подій сприяв еволюції настроїв українського населення в бік ще більшого невдоволення Польською державою. У липні 1937 р. було скликано державну нараду УНДО, на якій точилась гостра дискусія щодо перспектив подальшої політики та співпраці з урядом зокрема.

Представники опозиції у складі Д. Левицького та інших вимагали від керівництва партії оголосити про провал політики «нормалізації», а в Сеймі та Сенаті перейти до рішучої опозиції. На противагу їм, В. Мудрий, В. Целевич та їхні партійні союзники хоч і не заперечували відсутність конкретних позитивних результатів політики, висловилися за її продовження, посилаючись при цьому на зацікавленість українців у Другій Речі Посполитій, як у потенційному військовому союзнику в боротьбі проти СРСР.

У липні 1937 р. УПР надіслала уряду звітну записку під назвою «Криза нормалізації польсько-українських взаємин». У ній на підставі численних фактів показувалося, що польський уряд впродовж більше ніж двох років проведення курсу «нормалізації» не задовольнив жодної з істотних вимог українців. Водночас УПР висловила

переконання, що «нормалізація польсько-українських взаємин є для обох народів історичною необхідністю і невдача цієї політики може мати трагічні наслідки і для Польської держави, і для українського народу».

Крім «максимальної політичної мети» – територіальної автономії українських земель – у документі були перелічені найбільш важливі вимоги українців: скасування осадницької колонізації; надання кредитів українським фінансовим установам та субсидій культурним, освітнім, науковим, господарським і спортивним організаціям; прийняття українців на державну службу тощо. Однак вкотре уряд не відповів на українські вимоги.

Питання українсько-польських взаємин розглядалося також на V з'їзді УНДО в січні 1938 р. У дискусіях делегатів, а також у резолюції стверджувалося, що польський уряд не виконав своїх зобов'язань, тому попередня політика УПР має бути змінена на більш радикальну [104, с.1-2]. І хоча на з'їзді не було досягнуто повної згоди, він став важливим етапом для визначення подальших дій УНДО та голови партії В. Мудрого зокрема. Тому вже 23 лютого 1938 р. на пленарних засіданнях Сейму він виступив із заявою, що УПР утримується від участі в голосуванні за бюджет [71].

Становище українського населення в Другій Речі Посполитій розглядалося на засіданнях ЦК УНДО 7 травня 1938 р. Після виступу В. Мудрого дискусія тривала сім годин. У результаті ЦК схвалив Декларацію про стан українців у Польській державі, де перераховувались 10 позицій систематичного наступу польських шовіністів на українське національне життя і констатувалося, що за три роки політика «нормалізації» не принесла позитивних результатів з вини польської сторони. Також був підтверджений

курс на запровадження територіальної автономії для українців [103, с.7].

У вересні 1938 р. президент Другої Речі Посполитої І. Мосцицький розпустив парламент і призначив на листопад того ж року нові вибори. Всі опозиційні партії знову оголосили їм бойкот. На противагу 29 вересня 1938 р. на засіданнях ЦК УНДО більшістю голосів було прийнято рішення про участь партії у виборах. Завдяки попередній виборчій угоді був збережений статус-кво з 1935 р. – чисельне представництво українських партій в Сеймі та Сенаті залишилося незмінним [94, s.630]. В. Мудрого було повторно обрано на пост віце-маршала, але тепер його кандидатуру пропонувала не президія, як у 1935 р., а депутати із залу.

Ускладнена політична ситуація в країні, загострення українсько-польських відносин, неефективність політики нормалізації спонукали В. Мудрого до нових рішучих політичних кроків, зміни оцінок та орієнтирів. Під час цієї каденції він почав виступати з трибуни Сейму з різкою критикою національної політики Другої Речі Посполитої. 3 грудня 1938 р. на пленарних засіданнях Сейму віце-маршалок оголосив, що три роки нормалізації дали незаперечні докази того, що в Польській державі домінуючою щодо українського народу була і залишається тенденція «боротьби зі всім українським».

Політик констатував: «Саме життя довело, що ніякі пів методи з налагодження українського положення в Польщі не доведуть ні до чого позитивного. Українська проблема в Польщі вимагає повного і радикального вирішення, а єдиною формою подолання цієї проблеми є виділення законодавчо територіальної автономії для всіх етнографічних українських земель у державі» [72].

Під впливом процесів, що відбувалися в Закарпатті – створення автономної республіки Підкарпатська Русь у складі Чехословаччини, 9 грудня 1938 р. УПР внесла на розгляд Сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі». Згідно до проекту, пропонувалося надати територіальну автономію західноукраїнським землям (без західних повітів Львівського воєводства та без Холмщини та Підляшшя), створити автономний уряд і сейм, територіальні збройні сили, забезпечити рівноправність польської та української мови в державних установах [95, s.110]. І хоча законопроект не був прийнятий, вчинок УПР разом із виступом В. Мудрого викликав значну зацікавленість серед української громади і отримав широкий відголос у Польській державі. Однак УНДО в черговий раз проілюструвало байдужість до справ Холмщини та Підляшшя, інтереси яких не були враховані в указаному документі.

За таких обставин зріс авторитет УПР серед населення, який був підірваний політикою нормалізації. Навіть крайньо праві політичні сили почали відноситися до політичної сили з більшою прихильністю. Відмова В. Мудрого від політики «нормалізації» в грудні 1938 р. сприяла ліквідації внутрішнього конфлікту в лавах УНДО.

24 лютого 1939 р. під час дебатів з питань бюджету В. Мудрий оголосив, що УПР не голосуватиме за нього. «Найкращим доказом негативного ставлення до потреб українського народу є факт, що вимоги українського життя в самому бюджетному прелімінарії не має ніяких поважних позицій по видатках» [73]. Фактично, це означало, що УНДО знову перейшло в опозицію до офіційної польської влади.

Однак, на думку дисертанта, той факт, що УНДО у своєму проекті автономії не взяло до уваги землі Холмщини та Підляшшя, сприяв зменшенню кількості прихильників партії в цьому регіоні. Це призвело до зростання ваги нелегальних націоналістичних гуртків і партій. Істотного впливу в цьому контексті досягла й ОУН, яка активізувала терористичну діяльність. Це, безсумнівно, наклало свій відбиток на українсько-польські взаємини під час Другої Світової Війни.

Наприкінці 1930-х рр. значно посилились і шовіністичні настрої по відношенню національних меншин, у тому числі й українців, у державному апараті Другої Речі Посполитої.

Наприклад, Люблінський воєвода у доповіді «Персональна політика стосовно української та німецької меншин», проголошеній у 1939 р. на нараді з приводу національного питання, підкреслив, що «оскільки слід поважати право українського селянина на приватну власність, то ніяким чином не можна терпіти українця, наприклад, при технічному нагляді поштово-телеграфної служби, на посаді охоронця греблі чи моста, директора повітового шпиталя, повітового ветеринара, начальника поліційного відділку, працівника казначейства, начальника поштового відділення або поштового агентства, інспектора страхового агентства, чергового залізничного руху, завідувача залізничної станції, вчителя, лісничого державних лісів, підприємця на військовому летовищі або навіть робітника чи майстра на підприємстві сільськогосподарського машинобудування, виробничі потужності якого зорієнтовані на військове виробництво» [46, k.1-11].

Таким чином, основною тенденцією у суспільно-політичному житті Холмщини та Підляшшя в 1935-1939 рр. стала визначальна роль

УНДО, як офіційно визнаного представника інтересів усіх українців Другої Речі Посполитої, в тому числі, цього регіону, з яким співпрацювала польська влада.

Впродовж 1935-1936 рр. УНДО проваджувало політику «нормалізації» відносин з польською державою та намагалось співпрацювати з офіційно владою. Однак поступова зростання у владі шовіністичних настроїв та повернення до політики «національної асиміляції» після смерті Ю. Пілсудського призвели до погіршення відносин українських політичних сил з владою. Крім цього, вищезгадана політика УНДО призвела до втрати довіри серед українського населення та подальшого збільшення впливу праворадикальних організацій.

4.3 «Релігійно-ревіндикаційна» акція на Холмщині та Підляшші 1937-1938 рр.

У другій половині 1930-х рр. у національній політиці Другої Речі Посполитої відбувся остаточний перехід від політики державної асиміляції до національної асиміляції. Державний інтерес однозначно ототожнювався зі справою польського народу; активно стали поширюватися ідеї націоналізму, католицизму та авторитаризму. Це загострило питання, пов'язані з православною церквою і становищем українського населення на Холмщині та Підляшші.

На офіційному рівні була прийнята точка зору, що держава повинна стежити за перебігом національних процесів і сприяти збільшенню потенціалу польського народу. Серед політичних діячів почала переважати думка, що найбільш ефективним способом забезпечення єдності багатонаціонального суспільства є релігійна єдність.

Найбільш яскраво ця політика проявилась у відношенні до православної церкви та українського населення на Холмщині та Підляшші в другій половині 1930-х рр.

У кінці січня 1935 р. у Люблінському воєводському уряді відбувся «З'їзд, присвячений українській меншості в Люблінському воєводстві». Крім люблінського воєводи Ю. Ружнецького та чиновників загальної адміністрації (повітові старости, керівники відділів Люблінського воєводського уряду), у ньому взяли участь і представники Війська польського на чолі з командувачем Області корпусу II генералом М. Сморавінським.

Представники війська запропонували рішучі дії, які могли б допомогти розв'язати українське питання на Холмщині та Підляшші.

Один із них на з’їзді заявив, що «на цій території держава повинна позбутися шкідливої для себе, занадто великої і невиправданої важливими обставинами, толерантності. В ім'я власного існування (держава – автор) повинна повністю ліквідувати питання української меншості на території Холмщини, або ж принаймні звести його до ролі другорядного питання, яким є питання чеських колоністів на Волині та німецьких колоністів у Холмському повіті». Більш чітко наміри відносно українців окреслені у словах іншого доповідача: «Нашою метою є повне підкорення польською стихією території між Вепрем і Бугом» [160, с.103].

Воєвода Ю. Ружнецький за результатами з'їзду визнав значну роль православної церкви у суспільно-політичному житті та вказав на релігійний аспект, як один з найважливіших, що має бути врахований у політиці держави. Він відверто зазначав: «Ми прагнемо полонізації православ'я» [159, s.332].

На погляд дисертанта, в цей період питання радикальної акції, яка могла би призвести до швидкого та помітного обмеження діяльності православної церкви на Холмщині та Підляшші, ще не постало на порядок денний. Головна увага зосереджувалася на її полонізації.

У представлених на з’їзді «Директивах щодо визначення позицій з приводу українського питання» в 35 пунктах була сформульована докладна та довгострокова програма ліквідації «питання української меншості на Холмщині та Південному Підляшші та залучення її остаточно в лоно польської культури та народу» [160, с.104]. Пункти, що стосувалися православ'я, передбачали рішучу полонізацію православної церкви, протидію у

розбудові її структур, у тому числі, діяльності невизнаних державою священників.

Зазначимо, що нові тенденції в національній та релігійній політиці Польської держави стали дедалі більш виразно проявлятися після смерті маршала Ю. Пілсудського. В грудні 1935 р. уряд офіційно створив Комітет з питання національних меншин, до складу якого увійшли прем'єр і міністри головних відомств. Знаковим було те, що питання державної політики щодо православ'я обговорювались на перших засіданнях Комітету. Було вирішено, що православну церкву доцільно використати для розповсюдження польської культури і тому необхідно взяти курс на її полонізацію.

Головні принципи, якими держава має керуватися у своїй внутрішній політиці, були окреслені у виступі прем'єра М. Зиндарма-Кощцянського в лютому 1936 р. Зокрема він заявив, що «метою (політики – автор) є внутрішня консолідація Республіки». Провідну роль у її досягненні мала відіграти армія. У цьому контексті важливо наголосити, що в 1935-1936 рр. почала швидко зростати роль війська й у формулюванні релігійної політики національних меншин [160, с.105].

Представники Війська польського подавали зазвичай більш радикальні пропозиції, ніж представники цивільної адміністрації. На це вказує вислів міністра військових справ Ф. Каспжицького, який на нараді командувачів корпусів 2 липня 1936 р. заявив, що «польська держава повинна прямувати до того, щоб піддати віруючих інших віросповідань асиміляційному впливу польської культури та діяти рішуче» [160, с.108].

Дисертант прийшов до висновку, що в кінці 1930-х рр. все більша увага почала приділятися релігійним питанням. Шляхом до

асиміляції мала стати полонізація релігійного життя національних меншин, які не сповідували католицизм. Логічно, що особлива роль у цьому відводилась католицькій церкві, адже вважалося, що найбільш певним способом полонізації, а відповідно - й інтеграції національних меншин до польського суспільства, є прийняття католицизму в латинському обряді.

Аналіз свідчить, що таке загострення релігійної та національної політики мало найбільш драматичні наслідки саме на Холмщині та Підляшші. Як влучно зауважив відомий польський дослідник Ян Кенсік: «Холмщина та Волинь були тоді полігоном нової національної політики держави, на цих територіях вона набрала найбільш гострих форм» [156].

Підготовку полонізаційно-ревіндикаційної програми було розпочато в Люблінському воєводстві в кінці 1936 р. Вже 11 грудня 1936 р. створено Координаційний комітет при Командуванні Області корпусу № II (Люблін), який охоплював своєю діяльністю п'ять південно-східних повітів Люблінського воєводства і територію Волинського воєводства. Формально метою Комітету було «зміцнити, упорядковувати та координувати, а тим самим зробити ефективними зусилля суспільства щодо піднесення мілітарної сили та військової готовності держави».

До складу Комітету ввійшли представники війська та понад 20 польських громадських організацій Люблінського та Волинського воєводств. На його чолі став командувач Області корпусу № II М. Сморавінський. Виконавчим органом Комітету був Штаб самостійного відділу Штабу командування Області корпусу № II, яким керував майор С. Крогульський.

4 червня 1937 р. у Любліні відбулися пленарні засідання Координаційного комітету при Командуванні Області корпусу № II, в яких, крім військового командування, взяли участь також представники цивільних адміністративних властей, польських громадських організацій, професори Люблінського католицького університету. На засіданнях були сформульовані принципи діяльності Комітету. Вказувалося на потребу в консолідації всіх польських організацій і прошарків суспільства для «зміцнення польськості» на територіях, на які розповсюджувалась діяльність Комітету. Однією зі сфер його компетенції була визнана організація підготовки до проведення ревіндикації [160, с.110].

Підкреслимо, що при реалізації цієї програми з армією тісно співпрацювала і цивільна адміністрація. Радикалізація політики, що стосувалася національної меншини, викликала сумніви у керівництва воєводства. Попередній люблінський воєвода Ю. Ружнецький неофіційно протестував проти загострення національної та релігійної політики, що, на нашу думку, стало причиною відкликання його з посади у вересні 1937 р. На хвилі кадрових змін у колі керівників обов'язки люблінського воєводи було покладено на Г. Альбіна де Траменкурта. Він цілком підтримав акцію «зміцнення польськості на Східних Кресах» і дії військових.

Безпосереднє керування акцією на Холмщині та Підляшші доручили командувачеві 3-ї піхотної дивізії генералові Ольбрихту. Він став «Керівником Координаційної акції на Холмщині». Головним центром діяльності став Замощ, де перебував штаб дивізії. 26 жовтня 1937 р. генерал Ольбрихт видав розпорядження, яке визначало завдання акції полонізації, та в якому він доручав підготувати

повітові плани та оголошував про пізнішу розробку плану для всього регіону [160, с.111].

Розроблений план отримав назву «Головні директиви щодо полонізації Холмщини». В основу програми був покаладений принцип: «Всі православні люди Холмщини – то перетворені поляки». Спираючись на цю ідею, було виокремлено три категорії православного населення: «байдужі до православної церкви», яких можна переконати перейти до католицизму; «прив'язані до православ'я», які, однак, не були свідомими українцями, і «національно свідомі українці» [159, s.334].

Припускалася окрема політика щодо кожної із згаданих груп - від обережної пропагандистської кампанії стосовно першої категорії, до повного обмеження впливу третьої категорії через «розбиття великих скупчень населення цього типу, їх відмежування загорожею польських поселень від більш політично активних скупчень» [159, s.335].

Відносно населення з першої групи, то пропонувалося здійснення реконвертизму, що передбачало його перехід в католицизм; стосовно другої групи – проведення полонізації православ'я; щодо третьої – її ізоляція. План щодо виконання цих завдань мав довгостроковий характер. Для їх реалізації планувалось використати військо, католицьку церкву, школи, адміністративну владу, а також польське суспільство «на місцях».

У «Директивах» рекомендувалося, наприклад, наступне: «Потрібно пропагувати девіз, що поляки на території Холмщини мають спеціальну місію полонізації і тому навколо цієї ідеї мусять об'єднати всі свої сили» [160, с.113]. Серед інших адміністративних дій планувалося реорганізувати мережу гмін таким чином, щоб

польське населення мало перевагу. Припускалася підтримка еміграції українського населення та стримування еміграції польського населення з регіону. Земля повинна була потрапити винятково до рук католиків.

Ревіндикаційна акція розпочалася в кінці 1937 р. у прикордонній зоні, на сусідній Волині. На практиці там відбулась реалізація програми, аналогічної тій, що була підготовлена для Холмщини та Підляшшя. Однак, це не перешкоджало урядовим чиновникам декларувати потребу ведення розсудливої національної політики.

24 січня 1938 р. прем'єр Ф. Славой-Складовский, відповідаючи на критику національної політики, говорив: «Довільні прояви ненависті чи нетерпимості з боку польського народу щодо національних меншин я вважаю серйозною помилкою, яка раніше чи пізніше повинна відгукнутися на долі Польщі. Я вважаю не гідним польського народу, як національної більшості, свідомої своєї ролі в державі, всілякого виду заклики до кривдження або ускладнення життя меншинам, що не містяться в юридичному полі, адже ми мусимо жити разом. Всі заклики та жести нетерпимості поставлять хрест на нормальному співіснуванні та на цілісності Польщі загалом» [159, s.336].

З метою створення чисельної переваги католицького костелу, Координаційний комітет по поверненню власності звернувся до примаса Польщі, кардинала А. Хлонда, з проханням наповнити католицькими священиками існуючі в Люблінській єпархії незаповнені парафії і надати додатково 38 оплачуваних з державного бюджету штатних посад. Ксьондзами у них мали бути як місцеві церковнослужителі, так і переселені священослужителі з

інших польських областей. Вони повинні були проводити богослужіння в 15 зачинених православних церквах та в 5 новозбудованих, які найближчим часом мусили перейти від православної церкви до католицької [168, s.838].

Згідно до затвердженого генералом Обрихтом списку від 4 квітня 1938 р., 56 церков піддавалися демонтажу, а 61 мала бути передана Люблінському єпископату католицької церкви. Важко зрозуміти, яким чином курія задумувала при отриманих церквах зробити повноцінні парафії, якщо Міністерство віросповідань і народної освіти заперечувало проти створення нових парафій з оплачуваними державою посадами священиків [168, s.838].

Для врегулювання цього питання та усунення від його рішення українських власників статку – унійну церкву, польський уряд 20 червня 1938 р. підписав з Ватиканом «Меморіал про викуп колишніх греко-католицьких церковних споруд», згідно до якого за них було заплачено 2,5 мільйони золотих. Цю угоду Сейм ратифікував вже 6 липня 1938 р., коли відбувалося найбільш масове руйнування як православних, так і унійних церков [224, с.229].

Новий етап знищення українських православних і колишніх греко-католицьких церков розпочався в квітні 1938 р. Люблінський воєвода в листі до єпископа Фулмана від 21 квітня наголошував на тому, що «оволодіння всім, що до розділу Польщі було католицьким і польським на теренах східних районів Люблінського воєводства, розпочалося», і його результат буде «напевно, позитивним як для церкви, так і для держави» [160, с.114].

Документи свідчать про те, що організаторами знищення та передачі католикам православних святинь, парафіяльних будинків і нападів на священиків були повітові старости. Однією з

найпомітніших фігур був староста Томашевського повіту К. Вілановський. За його дорученням у квітні 1938 р. поліція підготувала до демонтажу церкви в селах Корчмин, Стенятин, Ходиваньце, Новосілки, Обігів, Жабче, Шевня. Крім того, з 17 червня по 2 липня цього ж року були зруйновані церкви в селах Паньків, Неділів, Гопки, Зимне, Юрія, Неділів, Підморозива, Пиняни, Ратичов, Жерніки, Лагівці, Ратків, Дутрор, Кмічин, Лукршин, Старе Село, Радестав, Тищовце, Мікулин, Присяги, Вакійов, Шаровлі. З перелічених церков 2 було знищено 17 червня, по одній – 22-24 червня, 5 – 25 червня, 8 – 27 червня, і 1-а – 2 липня [160, с.115].

За наказом того ж Вілановського 24 червня 1938 р. в Тищовцях поліція заарештувала священика з Жерніків Р. Хоменка і мешканця цього села Г. Рогальського. На вимогу старости деяких священиків було примусово вигнано з парафії, серед них Демчук з Тарнавки, Кресович з Новосілок, Якимчук з Віткова, Космій з Вакійова, Денисюк з Комарина, Бобер із Заспи. Крім того, священиків І. Жуковського з Ріпліна, Я. Лисюка з Шевні, М. Шелінського з Хованців і згаданих вище Г. Космія і Р. Хоменка покарано за «суперечну» стосовно польського права діяльність [217, с.360].

У доповідній записці від 11 липня 1938 р. керівник референтів інформації Штабу дивізії ІІ області (Люблін) капітан Пелка сповістив командування області про те, що гмінні власті на виконання директив старост повітів знищили 23 церкви в Томашевському, 15 – в Грубешовському, 10 – в Холмському і одну в Пілограйському повітах [217, с.361].

Вважається, що акція знищення православних церков на Холмщині була остаточно завершена 16 липня 1938 р. Після неї на приблизно 230 000 православних віруючих залишилось лише 51 церковна споруда.

Підсумовуючи вищезгадані події, наголосимо, що на нашу думку, саме дана акція стала останнім кроком на шляху до остаточної радикалізації населення Холмщини та Підляшшя, несприйняття польської влади та зростання популярності крайньо-правих українських організацій.

Висновки до розділу 4

Встановлено, що наслідком розбрату українських політичних сил Холмщини та Підляшшя кінця 1920-х рр. та світової економічної кризи, що тривала в Польській державі до середини 1930-х рр., стало закриття переважної більшості суспільних, культурних, освітніх та економічних українських організацій регіону.

У цих умовах ліві сили взяли активну участь в організації страйкового та профспілкового рухів, які стали однією з характерних рис суспільного життя українського населення Холмщини та Підляшшя впродовж 1930-1935 рр. Впровадження ними власних політичних гасел, економічна нестабільність та реакційна політика польської влади сприяли радикалізації цих рухів та переходу до більш активних форм спротиву, таких як сутички з поліцією.

У першій половині 1930-х рр. центр політичного життя українців, що проживали у Другій Речі Посполитій, перемістився з Холмщини, Підляшшя та Волині до Галичини, де політичні сили, передусім УНДО, почали представляти інтереси всього українства перед польським урядом та на офіційному рівні, займаючи посади в Сеймі та Сенаті. Це яскраво проілюстрували вибори 1930 р., внаслідок яких жоден представник регіону не здобув депутатського мандату.

Починаючи з 1935 р., після смерті Пілсудського, політика польської влади поступово почала змінюватись з державної асиміляції на національну асиміляцію та набувати все більш радикальних форм впровадження. В процесі дослідження доведено, що це призвело до все більшого відторгнення її українським населенням Холмщини та Підляшшя та посилення ліво- та праворадикальних політичних течій.

З’ясовано, що за відсутності місцевих політичних партій, в другій половині 1930-х рр. великий вплив на Холмщину та Підляшшя мало УНДО, яке утвердилися, як головна політична сила українців. У 1935 р. під проводом В. Мудрого була змінена політика партії, не дивлячись на опозицію Д. Левицького, великої кількості членів партії та значної частини українського населення. УНДО перейшла від опозиційної діяльності до співпраці з урядом, що отримала назву «нормалізації». Впродовж дії цієї політики було вироблено кілька «дорожніх мап», що закріплювали зобов’язання сторін. Однак, вони майже не виконувались польською стороною. Вказане засвідчує еволюцію підходу УНДО до захисту прав українців у Другій Речі Посполитій.

Дисертантом було встановлено, що великий вплив на зміну політики УНДО мав А. Васинчук, який одним із перших обґрунтував ідею співпраці з владою задля україно-польського порозуміння, та невпинно впроваджував її в життя, не дивлячись на опозицію цьому курсу значної кількості українського політикуму та населення.

Фактичне згортання політики «нормалізації» припадає на 1938 р. Поворотним моментом у цьому контексті варто вважати внесення на розгляд Сейму українськими парламентарями «Проекту конституційного закону Галицько-Волинської землі». Цей крок знаменував повернення УНДО до опозиційної діяльності, що спричинило зростання авторитету партії серед населення, який був підірваний політикою нормалізації, а також крайньо правих політичних сил. Остаточна відмова В. Мудрого від політики «нормалізації» в грудні 1938 р. сприяла ліквідації внутрішніх протиріч в лавах УНДО, зокрема щодо подальшої стратегії діяльності.

Скористуючись зменшенням інтересу УНДО до Холмщини та Підляшшя, польська влада перейшла до реалізації планів щодо остаточного спольщення українців на цих територіях. Головним інструментом цієї політики є релігійна ревіндикація українського населення. Основними силами проведення акції стала місцева католицька церква на чолі з єпископом Фулманом та 3-а піхотна дивізія на чолі з генералом Ольбрихтом. Пік акції припав на 1938 р.

Доведено, що сутність цієї акції полягає в активній реконвертації православних храмів та молебних домів або їхньому закритті; введенні обов'язкового навчання догматів католицизму та проповідей у школі; встановленні поліцейського нагляду над православними священноиками. Навіть були випадки перехрещення солдатів українського походження в католицьку віру.

Дисертантом виявив особливості впровадження цієї політики серед українського населення, а саме розподіл польською владою православного населення на три категорії: «байдужі до православної церкви», яких можна переконати перейти до католицизму; «прив'язані до православ'я», які, однак, не були свідомими українцями, і «національно свідомі українці». Стосовно кожної з цих груп проводилась окрема політика. Результатом акції, яка завершилась 16 липня 1938 р., стало знищення православних церков і споруд на Холмщині та Підляшші, після чого їхня кількість на приблизно 230 000 віруючих зменшилась з 389 залишилось до 51.

Таким чином, на думку дисертанта, вказана акція стала останнім кроком на шляху до остаточної радикалізації населення Холмщини та Підляшшя, несприйняття польської влади та зростання популярності крайньо-правих українських організацій, що призвело до трагічних подій Другої світової війни.

Висновки.

У **висновках** дисертаційної роботи автором зроблено підсумки проведеного дослідження, узагальнено основні його положення.

1. Доведено, що суспільно-політичне життя українців Холмщини та Підляшшя в період між Першою та Другою світовими війнами лише частково відображено в історичній науці. Зазначена тема майже не розкрита у вітчизняній історіографії, на відміну від польської, в якій вона висвітлюється значно ширше. Це обумовлює важливість використання значної джерельної бази дослідження та введення в науковий обіг нових архівних матеріалів. Вказане дозволяє неупереджено проаналізувати існуючі матеріали та максимально об'єктивно відтворити різні аспекти життя українців на Холмщині та Підляшші; висвітлити суперечливі питання українсько-польських відносин на високому фаховому рівні.

2. Проаналізовано головні причини консолідації українців Холмщини та Підляшшя у боротьбі за свої національні права в 1918-1922 рр., серед яких: перетворення української громади внаслідок етнічних змін, спричинених Першою світовою війною, на національну меншість; погіршення соціально-економічного становища; труднощі адаптації репатріантів; зростання релігійного утиску, зокрема проведення у 1919 р. «релігійно-ревіндикаційної» акції. Вказане сприяло активізації суспільного життя українців та призвело до створення низки неполітичних культурно-освітніх та доброчинних організацій, помітну роль серед яких відіграли Українське педагогічне товариство та Товариство доброчинощі «Рідна Хата». Саме їхня діяльність унаочнює перші спроби та форми

самоорганізації українців на території Холмщини та Підляшшя у межах Другої Речі Посполитої.

3. Розкрито особливість розвитку політичної думки українців Холмщини та Підляшшя в 1918-1922 рр. Насамперед, це дотримання автономістично-федеративних поглядів, які лідери громади пропагували серед широких верств населення. Вони унаочнені у вимогах культурної, освітньої, мовної та релігійної автономії на території компактного проживання українців. Досягти вказаного передбачалось шляхом співпраці з урядом, що передбачало проголошення повної лояльності до Польської держави.

Неефективність позапарламентських заходів, до яких відноситься створення суспільних організацій та подання до уряду меморандумів щодо задоволення потреб національних меншин; невиконання польською владою норм Березневої конституції та Ризького мирного договору сприяли формуванню в українців думки, що лише участь в офіційних представницьких структурах дозволить домогтися від влади виконання зазначених вимог, що обумовило рішення брати участь у парламентських виборах 1922 рр.

4. З'ясовано, що протягом 1922–1930 рр. українські політичні сили в Сеймі та Сенаті проводили планомірну та цілеспрямовану роботу щодо виконання своїх передвиборчих обіцянок та намагалися домогтися від польської влади широких прав (зокрема, культурних, освітніх, економічних та політичних) для української меншини. З цією метою була використана тактика створення власного представницького органу – Української парламентської репрезентації (УПР). Водночас саме відмінність політичних поглядів головних груп українських парламентарів, що ввійшли до неї, заклала

ризики їхнього непорозуміння та виникнення потенційних політичних конфліктів, що в наступні роки призвели до її розвалу.

Де-факто ця ситуація відобразила існування серед лідерів українців трьох конкуруючих груп за вплив на населення: автономістів-федералістів, лівих сил проукраїнського спрямування та лівих сил прорадянського спрямування. Суперечності між ними остаточно розвалили єдиний політичний фронт українців як на теренах Холмщини та Підляшшя, так і в Сеймі. Це призвело до значних втрат офіційного представництва українців у вищих органах влади після парламентських виборів 1928 р. Неспроможність жодної політичної сили захистити права української меншини та небажання польської влади йти на поступки в національному питанні сприяли поступовому формуванню у місцевого населення прагнення перейти до більш рішучих форм спротиву та боротьби за свої права.

5. Зроблено висновок про закономірність втрати в 1930-1939 рр. політичними лідерами Холмщини та Підляшшя ваги на загальнодержавному рівні, наслідком чого став провал на виборах до Сейму та Сенату в 1930 р. – жоден представник регіону не пройшов до парламенту. Це зумовило остаточний перехід центру політичного життя українців Другої Речі Посполитої до Галичини. Водночас галицькі політичні сили, які почали впроваджувати політику «нормалізації» (співпраці з польським урядом), виключили Холмщину та Підляшшя з фокусу своєї уваги, а їхня боротьба проти полонізації втратила гостроту.

Вказані фактори створили сприятливий ґрунт для впровадження політики національної асиміляції, що на теренах Холмщини та Підляшшя набула форми «релігійно-ревінидикаційної» акції,

внаслідок якої було знищено або реконвертовано понад 300 релігійних споруд православної та уніатської церкви. В результаті на 230 000 православних віруючих залишилась лише 51 церковна споруда. Саме ця акція стала одним із головних кроків на шляху до радикалізації населення Холмщини та Підляшшя, несприйняття польської влади та зростання авторитету правих і націоналістичних угрупувань та організацій напередодні Другої світової війни.

6. Розкрито особливості суспільного життя українського населення Холмщини та Підляшшя міжвоєнного періоду. Впродовж 1918 – початку 1930-х рр. воно характеризувалося передусім діяльністю значної кількості доброчинних і культурно-освітніх організацій; економічних кооперативів, які крім власне економічної діяльності займались питаннями мови, релігії та освіти. Найбільш впливовою організацією стало Товариство доброчинноці «Рідна хата», яке на кінець 1920-х рр. мало філії на майже всій території Холмщини та Підляшшя. Протягом 1930-х рр. ці організації були закриті й на теренах регіону постав активний профспілковий та страйковий рух, який перетворився на основну форму відстоювання українцями своїх прав.

7. *Підсумовуючи викладене*, дисертант відзначає низку особливостей, що призвели до поступової радикалізації українського населення Холмщини та Підляшшя протягом 1918-1939 р. та зміни його настроїв зі співпраці з польським урядом для мирного співіснування в межах Другої Речі Посполитої до неприйняття влади та появи міжетнічних суперечностей, що мали місце під час Другої Світової війни.

По-перше, це – дії польської влади, яка впродовж зазначеного періоду не йшла на поступки в задоволенні культурних, освітніх та релігійних прав української меншини та не брала до уваги не лише державні, а й міжнародні нормативні акти (Березневу конституцію, Ризький мир тощо). Навпаки, постійно відбувались спроби національної асиміляції зазначеного регіону; особливо слід відзначити періоди після Першої світової війни та після смерті Ю. Пілсудського в 1935 р.

По-друге, це – періодичне домінування серед політичної еліти та населення краю різних політичних поглядів. Виділяємо наступні періоди: автономістів-федералістів (1918 р. – 1923 р.), лівих (1924 р. – початок 1930-х рр.) та правих (1935 р. – 1939 рр.). У багатьох випадках політичні сили вищезгаданих політичних орієнтацій протистояли одна одній; в їх лавах відбувалась активна боротьба різних течій, що сприяло розпорошенню політичного потенціалу регіону та налаштовувало населення проти деяких прогресивних і перспективних заходів.

По-третє, це – неузгодженість та постійна боротьба за потенційних виборців серед місцевого українського політикуму, який фактично з 1923 р. втратив своє монолітне становище та був розпорошений серед значної кількості політичних партій та течій. Негативні наслідки цього продемонстрували парламентські вибори 1928 та 1930 рр., після яких політичні лідери Холмщини та Підляшшя втратили загальнодержавну вагу та місця в Сеймі та Сенаті, а центр українського політичного життя остаточно змістився до Галичини.

По-четверте, це - значний влив українських суспільних організацій на культурно-освітнє та політичне життя регіону,

переважна більшість яких постала та проводила активну діяльність у 1918-1930 рр. Внаслідок значного впливу на суспільне та політичне життя Холмщини і Підляшшя, вони перетворились на об'єкти постійної боротьби за вплив між різними політичними групами, що знизило ефективність їхньої діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Державний архів Волинської області

Ф.1 Волинська воєводська коменда державної поліції, м. Луцьк, Оп.2

1. спр.83 Звіти і рапорти державної поліції на Волині 1921-1922 рр. – 124 арк.
2. спр.104 Інформація о діяльності членів КПЗУ – 46 арк.
3. спр.199 Звіт про 3-й з'їзд українського населення Холмщини та Полісся – 7 арк.
4. Спр.456 Матеріали на послів Васинчука, Маковку запідозренних у агітації проти польського уряду – 19 арк.
5. спр.595 Звіт державної поліції про діяльність КПЗУ – 57 арк.
6. спр.1083 Інформація повітової поліції о діяльності членів організації «Сельроб» (1925-1926) – 20 арк.
7. спр.1842 Звіт державної поліції про діяльність організації «Рідна хата» – 8 арк.

Державний архів Львівської області

Ф.1. Львівське воєводське управління,

Оп.51 Суспільно-політичний відділ

8. спр.36 Отчёты Любельского, Станиславского, Новогрудского воеводских управлений о политическом положении воеводства. – 86 арк.

9. спр.1115 Списки и данные об организации УНДО. – 26 арк.
10. спр.1154 Дело о предвыборной агитации УНДО, ОУН и других политических партий в связи с выборами. – 65 арк.

Оп.52 Суспільно-політичний відділ

11. спр.103 Рапорт командования 6-го коруса о деятельности и характеристике украинской и русской прессы. – 6 арк.
12. спр.700 Отчёт министерства внутренних дел о жизни национальных меншинств населения Польши. – 35 арк.

ф.121, Львівська воєводська коменда державної поліції м.Львова. Оп.2

13. спр.4 Сообщение о состоявшемся III сьезде КПП и решении сьезда. – 102 арк.
14. спр.9 Наблюдательное дело за деятельностью КПЗУ с приложением листовок, резолюций IV пленума и V конференции КПЗУ и схемы органов КПЗУ. – 90 арк.
15. спр.21 Наблюдательное дело за деятельностью Союза коммунистической молодежи Польши. – 92 арк.
16. спр.188 Наблюдательное дело за деятельностью партии УСДП. – 22 арк.

Archiwum Akt Nowych

Zesp. 1370 Ukraińska Socjaldemokratyczna Partia (1924)

17. sygn.255/1 Klub Poselski USP: interpelacje i przemówienia posłów, 1924. – 173 k.

Zesp. 1294 Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy (1919-1938)

18. sygn.165/I-2 т.1 Zjazdy i konferencje partyjne: protokóły z obrad, materiały komisji i sekretariatu, rezolucje, ankiety delegatów, 1924-1928. – 121 k.
19. sygn.65/I-2 т.12 Zjazdy i konferencje partyjne: protokóły z obrad, materiały komisji i sekretariatu, rezolucje, ankiety delegatów, 1924-1928. – 44 k.
20. sygn.165/IV t.1-2 Sekretariat Komitetu Centralnego. – 76 k.
21. sygn.165/IV-3 Sekretariat Komitetu Centralnego: protokóły z posiedzeń, rezolucje, okólniki, instrukcje, korespondencja, odezwy, 1923-1937. – 25 k.

Zesp. 1301 Ukraińskie Chłopsko-Robotnicze Socjalistyczne Zjednoczenie SEL-ROB JEDNOŚĆ (1928)

22. sygn.173/1 Program, statut, okólniki, odezwy, 1928. – 83 k.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Zesp. Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Chełmie

23. sygn.16 – Dziennik korespondencji Dowództwa Mil. Pow. Chełm. – 83 k.
24. sygn.28 – Dziennik podawczy. – 20 k.
25. sygn.38 – Akta Pol. Kom. pow. Chełmskiego Protokołów policji nadużycia służbowe osób nienależących do składu pol., ruch

agrarny, wystąpienie ludności przeciw władzom, rozboje kradzieże, morderstwa, zabójstwo itp. – 263 k.

26. sygn.52 – Policja Państwowa Powiatu Chełmskiego Sprawy polityczne. – 377 k.
27. sygn.56 – Sprawy polityczne: inwigilacje, poszukiwanie osób politycznie podejrzanych. – 152 k.
28. sygn.57 – Działalność antypaństwowa (sprawozdania, protokóły, meldunki, dochodzenia). – 221 k.
29. sygn.61 – Sprawy kulturalno-oświatowe, sportowe, stowarzyszeń policyjnych itp. – 95 k.
30. sygn.97 – Sprawy polityczne – 73 k.

Zesp. Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie "Ridna Chata" w Chełmie

31. sygn.1 – Okólniki wewnetrzne stowarzyszenia – 6 k.
32. sygn.3 – Diło Nr 1, K Rukowodstvu - s Poloskî – 27 k.
33. sygn.10 – Wiadomości z prasy ukrainskiej – 21 k.
34. sygn.12 – Statuty Ewa "Ridna Chata" – 13 k.
35. sygn.13 – Struktura organizacyjna "Ridnej Chaty" – 6 k.
36. sygn.27 – Spis członków towarzystwa – 8 k.
37. sygn.32 – Odezwy do ludności ukrainskiej – 7 k.
38. sygn.34 – Podania do władz administracyjnych – 5 k.
39. sygn.35 – Legitymacje członków t-wa – 38 k.
40. sygn.42 – Ukrainska Spółdzielnia "Seło" – 4 k.

Zesp. Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno-Polityczny

41. sygn.290 – Strajki w zakładach rzemieślniczych w Biłgoraju – 17 k.
42. sygn.343 – Tygodniowe Sprawozdania Sytuacyjne – ruch polityczny, ruch wywrotowy, ruch narodowościowy, ruch zawodowy, ruch strajkowy i bezrobocie, przestępczość kryminalna Nr Nr: 5, 6, 7, 8 – 64 k.
43. sygn.419 Ruch ukraiński i ruski – 18 k.
44. sygn.423 Działalność kandydatów ukraińskich na posłów do Sejmu – 173 k.
45. sygn.424 – Akcja przedwyborcza wśród ludności ukraińskiej – 48 k.
46. sygn.428 – „Polityka osobowa w odniesieniu do ludności ukraińskiej i niemieckiej oraz projekt terytorialnego planu odukrainizowania służby politycznej na terenie woj. lubelskiego" Referat Wojewody na Konferencję narodowościową kierowników władz i urzędów II instancji niezespolonych z administracją ogólną – 11 k.
47. sygn.437 – Zjazd przedstawicieli ludności ukraińskiej województwa lubelskiego w Chełmie w dniu 18.IV.1922 r. – 80 k.
48. sygn.438 – Zjazd przedstawicieli ludności ukraińskiej Chełmszczyzny i Podlasia w Chełmie 28.V.1923 r. – 93 k.
49. sygn.439 – Zjazd przedstawicieli ludności ukraińskiej województwa lubelskiego w Chełmie w dniu 22.V.1927 r. – 16 k.
50. sygn.444 – Stowarzyszenie p.u. „Ridna Chata" – 25 k.
51. sygn.446 – Ukraińska Narodowa Trudowaja Partia – informacje o działalności – 14 k.
52. sygn.450 – Ukraińskie Gospodarcze Objednanie w Chełmie – likwidacja – 8 k.

53. sygn.555 – Poufne wywiady prasowe – raporty miesięczne o wychodzących czasopismach na terenie województwa lubelskiego – 42 k.
54. sygn.1710 – Miesięczne sprawozdania sytuacyjne starosty chełmskiego Nr 1-6, 9-11 – 57 k.
55. sygn.1725 – Tygodniowe sprawozdania sytuacyjne starosty chełmskiego Nr 1-13, 15-33 – 287 k.
56. sygn.1726 – Tygodniowe sprawozdania sytuacyjne starosty chełmskiego Nr 3-14 – 241 k.
57. sygn.2051 – Tygodniowe sprawozdania sytuacyjne starosty zamojskiego Nr 3-14 – 238 k.
58. sygn.2070 – Zebrania i wiece polityczne – sprawozdania starostów – 42 k.
59. sygn.2072 – Zebrania i wiece polityczne – informacje – 74 k.
60. sygn.2307 – Wiece poselskie posłów ukraińskich – sprawozdania – 241 k.
61. sygn.2317 – Stowarzyszenie „Ridna Chata” – 48 k.
62. sygn.2320 – Ogólno Żydowska Partia Pracy – uznanie za nielegalną – 13 k.
63. sygn.2387 – Druki i pisma ulotne – mniejszości narodowej ukraińskiej – 194 k.

Опубліковані джерела

64. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 1. / M. Siwicki. – Warszawa: Tyrsa, 1992. – 317 s.
65. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja II. – Posiedzenie sejmu 7 z dnia 19 I 1923, ł.11-12.

66. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja II. – Posiedzenie sejmu 10. z dnia 23 I 1923, ł.65.
67. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. – Posiedzenie sejmu. 4 z dnia 1935-12-05 i 06.
68. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. – Posiedzenie sejmu. 1, z dnia 1935-10-04 i 05.
69. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. – Posiedzenie sejmu. 10, z dnia 1936-02-17.
70. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. – Posiedzenie sejmu. 30, z dnia 1936-12-02.
71. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. – Posiedzenie sejmu. 75, z dnia 1938-02-23.
72. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja V. – Posiedzenie sejmu. 3, z dnia 1938-12-03.
73. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja V. – Posiedzenie sejmu. 17, z dnia 1939-02-24.
74. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej / Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa. – № 44. – T. 1. – 1921. – S. 650.
75. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19210490300
76. Україна-Польща 1920-1939: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою. Документи і матеріали. – К.,2012. – с.185.
77. Українська суспільно-політична думка в XX столітті. Документи і матеріали. Том 2. – Сучасність, 1983. – с.169.

78. Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів, 2003. – 813 с.

Періодичні видання

79. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1935. – № 23.
80. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1935. – № 26.
81. Dzennik ustaw Rzeczypospolitej Polskij. – 1934. – № 38.
82. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskij. – 1934. – № 50.
83. Robotnik. – 1919. – № 327.
84. Robotnik. – 1919. – № 408.
85. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za październik, listopad i grudzień 1929 r. – Warszawa: Wydział narodowościowy, 1930. – 140 s.
86. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. – Warszawa: Wydział narodowościowy, 1930. – 182 s.
87. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1931 r. – Warszawa: Wydział narodowościowy, 1932. – 140 s.
88. Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 5-6.
89. Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 21.
90. Sprawy Narodowościowe. – 1928. – № 22.
91. Sprawy Narodowościowe. – 1928. – № 4.
92. Sprawy Narodowościowe. – 1930. – № 5–6.

93. Sprawy Narodowościowe. – 1936. – № 1–2.
94. Sprawy Narodowościowe. – 1938. – № 6.
95. Sprawy Narodowościowe. – 1939. – № 1–2.
96. Wieści Chełmskie. – 1923. – № 1.
97. Діло. – 1935. – №135.
98. Діло. – 1935. – 11 червня.
99. Діло. – 1935. – 25 вересня.
100. Діло. – 1935. – 8 листопада.
101. Діло. – 1936. – 16 липня.
102. Діло. – 1936. – 4 січня.
103. Діло. – 1938. – 10 травня.
104. Діло. – 1938. – 21 січня.
105. Наше життя. – 1920. – №1.
106. Наше життя. – 1920. – 27 червня.
107. Наше життя. – 1922. – №1.
108. Наше життя. – 1922. – №6.
109. Наше життя. – 1922. – №9.
110. Наше життя. – 1922. – №12.
111. Наше життя. – 1922. – 22 жовтня.
112. Наше життя. – 1922. – 29 жовтня.
113. Наше життя. – 1922. – 12 листопада.
114. Наше життя. – 1923. – №3.
115. Наше життя. – 1923. – №9.
116. Наше життя. – 1923. – №10.
117. Наше життя. – 1923. – №14.
118. Наше життя. – 1923. – №17.

119. Наше життя. – 1923. – 15 липня.
120. Наше життя. – 1923. – 2 вересня.
121. Наше життя. – 1924. – №34.
122. Наше життя. – 1924. – 16 листопада.
123. Наше життя. – 1927. – №3.
124. Наше життя. – 1927. – №21.
125. Наше життя. – 1927. – №22.
126. Наше життя. – 1927. – №39.
127. Наше життя. – 1927. – 22 травня.
128. Наше життя. – 1927. – 17 липня.
129. Наше життя. – 1927. – 18 вересня.
130. Наше слово. – 1928. – 23 листопада.
131. Нове життя. – 1929. – 21 квітня.
132. Нове життя. – 1929. – 31 травня.
133. Сельроб. –1930. – 8 травня.
134. Сельроб. – 1930. – 18 травня.
135. Селянський шлях. – 1927. – №24.
136. Селянський шлях. – 1927. – №29.
137. Селянський шлях. – 1927. – №47.
138. Селянський шлях. – 1927. – 21 травня.
139. Селянський шлях. – 1927. – 2 липня.
140. Селянський шлях. – 1927. – 23 липня.
141. Селянський шлях. – 1927. – 31 липня.
142. Селянський шлях. – 1927. – 6 листопада.
143. Селянський шлях. – 1927. – 24 грудня.
144. Селянський шлях. – 1928. – №2.

145. Селянський шлях. – 1928. – 18 лютого.

Література

Монографії, статті, брошури

146. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939 / A. Chojnowski. – Wrocław:Ossolineum, 1979. – 262 s.
147. Dmowski R. Polityka narodowa w odbudowanym państwie / R. Dmowski. – W., 1939. – 123 s.
148. Doroszewski J. Oświata w życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918-1939 / J. Doroszewski. – Lublin 2000.– 338 s.
149. Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / pod red. nauk. Bogumiła Grotta; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego. – Warszawa, 2010. – 451 s.
150. Drozdowśki M. Struktura społeczna II RP / M. Drozdowśki. // Pamiętnik powszechnego zjazdu historików w Lublinie 17-21 wrzesnia 1968 r. – W., 1968. – S. 80-91.
151. Giertych J. O progpam polityki kresowej / J. Giertych. – W.: Polityka, 1932. – 164 s.
152. Grabski S. Z zagadnien polityki narodowo-państwowej / S. Grabski. – W.: Nakladem księgarni wydawnichej L. Igla, 1925. – 58 s.
153. Grunberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo / K.Grunberg, B.Sprengel. – Warszawa, 2005. – S. 454

154. Holówko T. Kwestia narodowościowa w Polsce / T. Holówko. – Warsawa, 1922. – 62 s.
155. Horak S.M. Poland and her national minorities (1919 – 1939) / S.M. Horak. – New-York : Vintage press, 1961. – 259 s.
156. Kęsik J. Naród pod bronią: społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918-1939. / J. Kęsik – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. – 199 s.
157. Kowalski T. Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1939) / T. Kowalski. – Toruń, 1997. – S. 75.
158. Kozyra W. Administracja wojewódzka wobec mniejszośti ukraińskej na Lubelszczyźnie w latach 1919 – 1939 / W. Kozyra. // Pogranicze. Studia z dziejyw stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku / [red. Z. Mańkowski]. – Lublin : Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. – S. 19-32.
159. Kuprianowicz G. Memorial w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszyźnie / G. Kuprianowicz // Res Historica. – 1997. – Z. 1. – Lublin, 1997. – S. 336.
160. Kuprianowicz G. Projekty “rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku // Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: І-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 2003. – С. 99-118.
161. Kuprianowicz G. Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918–1926 / G. Kuprianowicz // Rocznik Chełmski. – T. 1. – Chełm, 1995. – S. 171–210.

162. Litwiński R. Rbraz życia społeczno-politycznego międzywojennego powiatu chełmskiego w doniesieniach władz administracji ogólnej // Rocznik Chełmski. T. 11. – Chełm, 2007. – S. 142.
163. Misilo E. Prasa ukraińska w Polsce (1918 – 1939) / E. Misilo. // Kwartalnik Historii Prasy Polskej. – Warsawa, 1984. – nr. 4. – S. 57-88.
164. Papierzyńska-Turek M. Między tradycią a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa, 1989. – 391 s.
165. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej, 1922-1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. – 390 s.
166. Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939 / R. Potocki // Res Historica. – 1997. – Z. 1. – Lublin, 1997. – S. 331–338.
167. Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy. 1919–1929 / J. Radziejowski. – Krakow, 1976. – 117 s.
168. Sadkowski K. From Ethnic Borderland to Catholic Fatherland: The Church, Christian Ortodox and State Administration in the Chelm Region, 1918-1939 // Slavic Rewiew. American Quaterly of Russian, Eurasien, and East European Studies. – 1998. – Vol. 57, Number 4. – S.813-839.
169. Snyder T. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. – Yale University Press, 2005. – 427 p.
170. Stawecki P. Następcy comendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna II Rzeczypospolitej w latach 1935 – 1939 / P. Stawecki. – W.: Wydawn. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. – 322 s.

171. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich / Konstanty Srokowski. – Kraków: Drukarnia «Czasu», 1924. – 56 s.
172. Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo / M. Syrnyk – Wrocław: Design Studio, 1996. –148 s.
173. Szumiło M., Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928-1939) / M. Szumiło. – Lublin, 2007. – 325 s.
174. Szumyło M. Działalność Antoniego Wasyńczuka w ukraińskim ruchu narodowym na Ziemi Chełmskiej i Podlasiu w latach 1919–1922 / M. Szumyło // Rocynik Chełmski. – T. 5. – Chełm, 1999. – S. 171–190.
175. Szumiło M. Antoni Wasyńczuk 1885-1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk. / M. Szumiło – Lublin, 2006. – 147 s.
176. Tomczyk R. Ukraiñskie zjednoczenie narodowo-demokratyczne (1925- 135 1939). – Szczecin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, 2006. –138 s.
177. Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925-1939 / R. Tomczyk. – Szczecin, 2006. – 336 s.
178. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929 / R. Torzecki. – Kraków, 1989. – s.467.
179. Torzecki R. Z badań nad polityką narodowościową w Polsce międzywojennej / R. Torzecki. – Warszawa: PWN, 1982. – S. 269-284.
180. Zaporowski Z. Ukraińcy na Lubelszczyźnie 1918-1922 / Z. Zaporowski // «Rocznik Lubelski». – T. 5. – Lublin, 1989-1990. – S. 175-182.
181. Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie / Z. Zaporowski. – Lublin, 2000. – s.20.

182. Zełenko K. Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej 1918-1939 / K. Zełenko. – Lublin, 1994. – 49 s.
183. Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми / А. Айненкель // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках» Варшава, 22–24 травня 1997. – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі, 1998. – 245 с.
184. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918-1926 / Л. Алексієвець. – Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
185. Алексієвець Л. Новітня історія Польщі: Навч. посібник для вузів / Л. М. Алексієвець. – К.: Астон, 2002. – 320 с.
186. Боровик О. Трагедія Холмщини: до 60-ти річчя Холмських подій / О. Боровик. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008 – 260 с.
187. Васюта І. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні (1921–1939) / І. Васюта. – Львів: Вища школа, 1988. – 176 с.
188. Васюта І. Національно-визвольний рух на Західній Україні (1918 – 1939 рр.) / І. Васюта // Український історичний журнал. – К., 2001. – № 5. – С. 22-42.
189. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939) / І. Васюта. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.

190. Васюта І. Селянський рух на західній Україні в 1919 – 1939 роках / І. Васюта. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. – 222 с.
191. Великанович Д. За українську школу / Д. Великанович. – Львів, 1937. – 56 с.
192. Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині XX століття [Текст] : хроніка подій / І. Винниченко. - К. : [б.в.], 1997. – 288 с.
193. Власюк О., Сидорук В., Цятко В. «Східні креси» під знаком польського орла / О.Власюк, В.Сидорук, В.Цятко. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 136 с.
194. Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – 813 с.
195. Гаврилюк Ю. Право і безправ'я. Нарис з історії Холмщини і Південного Підляшшя у міжвоєнний період / Ю. Гаврилюк // Над Бугом і Нарвою. – 1998. – № 5. – С. 32-35.
196. Герасимович І. Українські школи під польською владою / І. Герасимович. – Станиславів.: Бистриця, 1924. – 22 с.
197. Гетьманчук М.П. Ризький мир : українсько-польські відносини періоду підготовки підписання й ратифікації Ризького договору 1921 року. / М.П. Гетьманчук. – Львів : Світ, 1998. – 59 с.

198. Горний М. Вплив соціально-економічних факторів на формування інтелігенції Холмщини і Підляшшя / М. Горний // Питання історії нового та новітнього часу. Зб. наук праць. – Чернівці, 2000. – Вип. 7. – С. 52-58.
199. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у XX ст.: монографія / М. Горний. – Львів, 2002. – 326 с.
200. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя: видатніші особи XX століття / М. Горний. – Львів, 1997. – 664 с.
201. Грицак Я. Нарис історії України : формування модернової української нації XIX-XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
202. Енциклопедія українознавства: Словникова частина [Текст] / ред. В. Кубійович ; Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові. - Львів: НТШ, 2000. – 395 с.
203. З історії західних земель [в 5 т.] / під ред. І.П. Крип'якевича. – К.: Наукова думка, 1957 – 1960. – Т.4. – 152 с.
204. Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922−1939) / О. Ю. Зайцев // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1. – С. 73.
205. Заставний Ф. Українські етнічні землі / Ф. Заставний. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
206. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, Інститут історичних досліджень, Центр історичної полоністики. – Львів, 2002. – 752с.

207. Карпенко О. Селянські повстання в Польщі в 1932 – 1933 рр. / О.Карпенко. – К.: Вид. АН УРСР, 1955. – 132 с.
208. Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921 – 1939 рр.) / В. Комар. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 359 с.
209. Костик П. Трагічна доля Холмщини і Підляшшя / П. Костик. – Львів, 1997. – 51 с.
210. Крамар Ю. Участь українських політичних сил Волині, Холмщини та Підляшшя у парламентських виборах 1922 р. / Ю. Крамар // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. РОЗДІЛ ІІ. Історія України. Луцьк, 2009.(сторінки?)
211. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
212. Кучараба С. П. Еміграція у Західній Україні (1919 – 1939 рр.) / С. П. Кучараба. – Львів : Львівський нац. ун-т, 2003. – 416 с.
213. Литвин В., Смолій В., Шпаковатий М. Україна: ХХ століття: У 2 кн. / В. Литвин, В. Смолій, М. Шпаковатий – К.: Альтернативи, 2002. – Кн. 1. – 1007 с.; Кн. 2. – С.1008–1880.
214. Макар Ю. 1938 рік – апогей трагедії Холмсько-Підляського Православ’я / Ю. Макар // Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші в 1938 році – обставини, перебіг, наслідки. – Холм: Люблинсько-

Холмська православна єпархія; Українське Товариство, 2009. – С. 93-110.

215. Макар Ю. Становище українців у міжвоєнній Польщі / Ю. Макар // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26 - 29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: ХХ століття / Міжнародна асоціація україністів. Відповідальні редактори: Станіслав Кульчицький, Віктор Даниленко. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 480 – 487.

216. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. Історико-політична проблематика. / Ю. Макар – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І.Крип'якевича, 2003. – 88 с.

217. Макар Ю., Макар В., Горний М., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. – Том 1. Дослідження. / Ю. Макар, В. Макар, М. Горний, А. Салюк – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.

218. Макар Ю., Макар В., Горний М. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. – Том 2. Спогади. / Ю. Макар, В. Макар, М. Горний – Чернівці: Букрек, 2014. – 900 с.

219. Макар Ю., Макар В., Горний М. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. – Том 3.

Спогади. / Ю. Макар, В. Макар, М. Горний – Чернівці: Букрек, 2015. – 959 с.

220. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури у Західних землях України / В. Мудрий. – Львів.: Укр. краєва студ. рада, 1923. – 130 с.

221. Мудрий В. Вибори до польських законодатних установ / В. Мудрий // Шлях нації. – Львів. – 1935. – Ч. 5. – С. 1–2.

222. Мудрий В. Що таке нормалізація / В. Мудрий // Свобода. – Львів. – 1938. – 2 січня. – Ч. 1. – С. 3.

223. Павлюк І. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917-1939, 1941-1944 рр. [Текст] / І. Павлюк; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Н.-д. центр періодики. Серія «Періодичні видання регіонів України». – Л. : Каменяр, 2001. – 286 с.

224. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя: новіші часи / Є. Пастернак. – 2 вид. – Вінніпеґ; Торонто, 1989. – 466 с.

225. Перга Ю. Антон Васинчук: на шляху до лідерства в Українському народному русі Холмщини / Ю. Перга. // Спеціальні історичні дисципліни: питання та теорії методики. Генеалогія та геральдика. Збірка наукових праць. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2014. – Число 24. – С. 98-106.

226. Перга Ю. Діяльність українського товариства доброчинощі «Рідна хата» 1919-1930 рр. / Ю. Перга // Часопис української історії. – Київ, 2014. – Випуск 30. – С. 95-100.

227. Перга Ю. Еволюція діяльності комуністичної партії західної України на Холмщині та Підляшші в 1923-1926 рр. / Ю. Перга //

Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2014. – №5. – С. 42–44.

228. Політична історія України. XX століття: У 6т. Т.5: українці за межами УРСР (1918-1940). – К.: Генеза, 2003. – с.506.

229. Реєнт О., Коляда І. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нарис історії. / О. Реєнт, І. Коляда – К.: Школа, 2004. – 544с.

230. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). / О. С. Рубльов – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.

231. Рубльов О.С. Західноукраїнські землі в складі ІІ Речі Посполитої 1921 – 1939: історичні нариси. Навч. пос / О.С. Рубльов, Н.Ж. Коростіль, О.П. Безносюк. – К., 2010. – 226 с.

232. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – 2. вид., доп. - К. : Українська видавнича спілка, 2000. – 432 с.

233. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль : КЖВ «Тернопіль», 1997. – 440 с.

234. Сливка Ю. Сторінки історії КПЗУ / Ю. Сливка. – Львів: Каменяр, 1989. – 93 с.

235. Соляр І. Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.) / І.Соляр // Український історичний журнал. – 2009. – №1. – С.55-67.

236. Струк З.І. Організація української кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / З.І. Струк. – Львів, 2000. – 138 с.
237. Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті: історія, культура, спомини / [упоряд. Г.П. Вишневська]. – К.: Пульсари, 2010. – 334 с.
238. Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження / За ред. В.Борисенко. – К.,1997. – 383 с.
239. Чекаленко Л. Трагізм української нації очима польської еліти / Л. Чекаленко // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики – №2 – К., Ін-т істор. України НАН України, 1998. – С. 261.
240. Чоповський В. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918 – 1939 рр.) / В. Чоповський. – Львів : Край, 1993. – 165 с.
241. Шевчук Т. Є. Роль української політичної еліти Холмщини і Підляшшя у виборах 1922 р. / Т. Є. Шевчук // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний збірник. – Випуск 6. – 2006. – С.252-262.
242. Шевчук Т. Є. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя в боротьбі за свої права в міжвоєнний період / Т. Є. Шевчук // Українська історична наука на шляху творчого поступу. Матеріали III Міжнародного конгресу українських істориків. – Луцьк, 2008. – С.295-298.
243. Шевчук Т. Є. Відображення діяльності українського товариства «Рідна хата» на Холмщині і Підляшші в

1919-1930 рр. в архівних джерелах Польщі / Т. Є. Шевчук // Південний архів: Збірник наукових праць. – Випуск XXV. – Херсон, 2007. – С.138-145.

244. Шевчук Т. Є. Встановлення польського політичного режиму на Холмщині та Підляшші (1918-1923 рр.) / Т. Є. Шевчук // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць: Видавництво ХДУ, 2009. – Випуск 28-29. – С. 178-188.

245. Шевчук Т. Є. Ідеологічні концепції польських політичних сил щодо українського питання та земель Холмщини і Підляшшя / Т. Є. Шевчук // Південний архів. Історичні науки:Збірник наукових праць. Видавництво ХДУ, 2009. – Випуск 27. – С. 176-186.

Автореферати

246. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у XX ст. [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Горний М. ; Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2000. – 20 стр.

247. Степанчук О. Становище українського населення Холмщини в контексті польської національної політики 20 - 30-х років XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Степанчук О. ; Держ. вищ. навч. закл. "Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2013. - 20 с.

248. Павлів І. Розвиток українського національного шкільництва на землях Надсяння, Лемківщини та Холмщини (1919 - 1939 рр.)

[Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Павлів І. ; Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. – Дрогобич, 2014. – 20 с.

Дисертації

249. Горний Михайло Михайлович Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. [Текст] : Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Михайло Михайлович Горний ; Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2000. – 200 арк.

250. Степанчук Оксана Петрівна Становище українського населення Холмщини в контексті польської національної політики 20-30х років ХХ ст. : Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Оксана Петрівна Степанчук; Держ. вищ. навч. закл. "Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 183 с.